

Hukuk ve İdare Adamı Olarak
Osmanlı Devletinde

KADI

Prof. Dr. İlber ORTAYLI

ANKARA - 2015

TÜRKİYE ADALET AKADEMİSİ

**Hukuk ve İdare Adamı Olarak
Osmanlı Devletinde**

KADI

Prof. Dr. İlber ORTAYLI

Tıpkı Basım : Haziran, 2015
ISBN : 978-605-9095-01-3
Editör : Dr. Merve ALTUNTOP
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü : Fethullah SOYUBELLİ
Kapak ve Mizanj : Özgül EMEKÇİ ÖZBUDAK

TÜRKİYE ADALET AKADEMİSİ

İncek Yolu Ahlatlıbel Yerleşkesi Çankaya/ANKARA

Tel : (0 312) 489 81 80

Fax : (0 312) 489 81 01

web : www.taa.gov.tr

e-posta : taa@adalet.gov.tr

Baskı: Sözkesen Matbaacılık

İvedik Organize Sanayi Bölgesi 1518. Sk Mat - Sit İş Merkezi No: 2/40
06378 Yenimahalle / Ankara

Tel : 312 395 21 10 - 312 395 59 07

Belgegeçer : 312 395 61 07

E-posta: info@sozkesenmatbaacilik.com

SUNUŞ

Osmanlılarda kaza müessesesi ve kadılık hiç şüphe yok ki önceki İslâm devletlerine göre; hiyerarşi, eğitim-terfi bakımından çok tekâmül geçirmiş bir kurumdur. Hal böyle iken bu kurumu ele alanlar, ya eski İslâm tarihine ait nazari görüşleri ve fıkıh külliyyatını kullanarak incelemelerini yaparlar veya hazin bir yaklaşımla Batıdaki incelemelerle yetinirler. Oysa bu iki kaynağın yanında ve daha da fazla önem verilerek arşivlerimiz ve şer'iyye sicillerimiz kullanılmalıdır.

Bu gibi kaynakları kullanarak önemli incelemeler yapan Özer Ergenç, Abdülaziz Bayındır, Mehmet Akif Aydın gibi meslekdaşların mevcudiyetini takdir ve şükranla zikretmek gerekir. Bunlar konuya eğilmişlerse de henüz müesseseyi tamamiyle ele alan geniş bir çalışma ve müracaat kaynağı yoktur. Osmanlı kadısı bir hukukçu ve idare adamıdır, bu nedenle incelenmesi çapraşık meseleleri anlamayı gerektirir. Sanîyen mevcut belgeler; Osmanlı tetkiklerinin bazan filolojik yönden en çetrefil malzemesidir. Fakat memnuniyetle gözlüyoruz ki, genç kuşak Osmanlı tarihçileri bu problemi aşmaktadırlar.

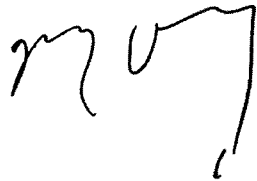
1976 ve 1977'de Osmanlı kadısı konusunda ya-

yınladığımız makaleler aranmakta ve dağınık yayın organlarında olduğundan elde edilmesi güçtü. (A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi 1977, s. 245-264 ve Amme İdaresi Dergisi. 1976/9-1-s. 95-107 ve S.B. Fak. Dergisi XXX/1, 1977 s. 117-128) Bunu gözönüne alarak metinleri gözden geçirip yeniden kaleme aldık ve hukuk ve idare tarihimiz alanında mütevazî bir müracaat kitapçığı hazırlamak istedik. İnşallah gelecekteki tetkiklerin bu çalışmayı aşması ve aşındırmasını temenni ederiz. Tashihleri yapan meslektaşım ve öğrencim Dr. Mümtaz'er Türköne'ye teşekkür borçluyum. Çalışmamı hazırlarken, beni vaktiyle bu konuya sevkeden ve denetleyen hocam Prof. Halil İncalcık'a şükran duygularımı ifade etmek isterim.

BU BASKIYA SUNUŞ

Adalet Akademisi “Osmanlı Kadısı” adlı monografimi tekrardan basmayı teklif ettiğinde, bundan onur duydum. Zannedersem adaletin tecellisiyle görevli savcılar, yargıçlar ve avukatlar için hukuk tarihi ve adliyeyle ilgili bu gibi monografileri kullanmakta yarar var. O nedenle yıllar önce tükenen bu çalışmayı tekrardan baskıya hazırladık. Kitabın basımı için teklifte bulunan Türkiye Adalet Akademisi Başkanı Sayın Yılmaz AKÇİL’e, Başkan Yardımcıları Sayın Mustafa ARTUÇ, Rıfat İNANÇ, Daire Başkanı Sayın Ertan AYDIN’a ve Koordinatör Yargıç Sayın Aşkın GÜVEN’e saygılarımı sunarım. Bu monografinin genişletilerek basılması, okuyanların katkı ve görüşleri sayesinde olacaktır.

23 Mayıs 2014 Galatasaray Üniversitesi

KISALTMALAR CETVELİ

E.	: Esas numarası
K.	: Karar numarası
m.	: Madde
Y.	: Yargıtay
Age.	: Adı geçen eser
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CD.	: Ceza Dairesi
CGK.	: Ceza Genel Kurulu
CMK	: Ceza Muhakemesi Kanunu
HD.	: Hukuk Dairesi
İBK	: İçtihadı Birleştirme Kararı
TMK	: Türk Medeni Kanun
R.G.	: Resmi Gazete
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Tüz.	: Tüzük
vd.	: Ve devamı
AIHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AIHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
m	: Madde
TCK	: Türk Ceza Kanunu
AHT	: Ankara Hukuk Toplantıları

İÇİNDEKİLER

1. BÖLÜM

OSMANLI KADISI

Tarihi Temeli ve Yargı Görevi.....	1
Osmanlı İmparatorluğunda Kadının Tayini	7
Kadının Görev Süresi.....	12
Kadıların Yargı Bölgesi.....	18

2. BÖLÜM

OSMANLI KADISININ TAŞRA YÖNETİMİNDEKİ ROLÜ

Kadının Görev Birliği Üzerine	24
Kadıların Görev Bölgesi ve Mekân Bakımından Görevine Yardımcı Olanlar	29
Kadının Mülki Görevinde Kendisine Yardımcı Olanlar	34
Kadının Mali ve Diğer Alandaki Görevleri	43

İmar Denetimi ve Kadılar	46
Kadı ve Diğer Memurlar Arasındaki Hiyerarşik İlişki	48
Kadılar Nasıl Denetlenirdi	49
Kadıların Protokoldeki Yeri	51

3. BÖLÜM

OSMANLI ŞEHİRLERİNDE MAHKEME

(Binanın Yeri, Yargılama Usulü, Mahkeme Görevlileri, Mahkeme Gelirleri ve Arşiv).....	55
Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme Binasının Yeri.....	55
Yargılama Usulü.....	58
Mahkeme Görevlileri	73
Mahkeme Arşivi (Sicil).....	76
Mahkeme Gelirleri	78
SONUÇ	83
KULLANILAN KAYNAKLAR	93

1. BÖLÜM

OSMANLI KADISI

Tarihi Temeli ve Yargı Görevi

Müessesenin tarihi gelişimi: Kadılık İslam ortaçağında ortaya çıkan bir idari ve adli görevdir. Kadının sosyal-idari fonksiyonları değerlendirilirken on dört asırlık İslam tarihi içindeki evrimi gözönüne alınmadığından, bu kurumun İslam öncesi imparatorluklardan neleri, ne ölçüde miras aldığı üzerinde de durulmamıştır. Kadılık İslam hukuk tarihinin merkezinde yer alan bir memuriyettir. Osmanlı devletinde ise kadı, genişleyen görevleriyle son Osmanlı çağına kadar en önemli mülkî amir ve yargıçtır. Fakat bu görevin her toplumdaki universal bir ihtiyaca cevap verdiğine ve kamu otoritesi denen alanı kapsadığına şüphe yoktur. Toplumlara yargı erkini ve görevini bir makama devretmek zorundadırlar ve bu makam devamlılık, ayrıcalık, muafiyet ve otorite ile donatılmalıdır.

İslam devletinde hâkimlik görevini ilk olarak yürü-

ten bizzat Hz. Muhammed'in kendisi olmuştur. İlk dört halife devrinde de hâkimlik halifenin görevlerinden birini teşkil etmekteydi. Az zamanda devletin sınırlarının genişlemesi ve bürokratik işlemlerin artması, yargı alanında da bir görev bölüşümünü gerektirmiştir ki bu yargı görevinin halife tarafından *niyabet* usulüyle tevcihi demektir. Halife Ömer ilk olarak Medine'ye *Ebu'I Der-da'yı*, Basra'ya da ashabdan *Şarih'i*, Kûfe kaadisi olarak da *Ebu Musa el Eşar'i* tayin etti. Mısır'ın fethinden sonra ise ilk olarak bu ülkede kadıların diyar'ın valisi tarafından tayini prensibi uygulandı¹.

İlk ve orta çağların bütün monarkları gibi; İslam devletinin yöneticileri de giderek adalet dağıtmayı ve uygulamayı, mutlak olarak kendi görevleri arasında saymışlardır. Seçim yoluna hiç gidilmediği gibi, son zamanlara kadar hükümdarın belirli zamanlarda dava dinlemesi ve en yüksek temyiz merci olarak görevini yerine getirmesi ancak bu prensiple açıklanabilir. Yalnız şu var ki, hiç bir hükümdarın geniş bir ülkede bütün adli fonksiyonu bizzat yerine getirmesine imkân yoktur. Bu nedenle, Şark ve Garb'da hükümdarların kendi adına yargı yetki ve görevlerini yürütmeleri için hâkimler tay'in etmesi gibi; ilk halifelerden başlayarak, İslam hükümdarları da yargı yetki ve görevlerini, *niyabet* prensibine uyarak bir memura terketmek geleneğini zorunlu olarak izlediler.

Böylelikle devletin uzak vilayetlerinde, bu görev-

¹ Osman Nuri, Mec. Umur. Bel. C.1, sah. 258

li memur onun adına kanunların uygulanmasına, cezai işlemlere ve ganimetin taksimine nezaret edecekti. Demombynes'e göre kadılık makamı Emeviler devrinde diğer adlî tayinlerle birlikte ortaya çıkmış olup, muhtemelen eski Suriye ve Bizans'ın etkilerinin mühim rolü olmuştur.² E. Tyan; kadıyı, İslam cemaatinin reisi ve öte yandan bütün iktidarın sahibi olan halifenin (adlî) hukuki işler alanındaki naibi olarak tarif ediyor³. Bu İslam cemaatinin reisi olma keyfiyeti çok önemlidir; bir idareci olan kadı aynı zamanda idare edilenlerin bir şeriat adamı olarak temsilcisidir ve bu nedenle de ahalinin hukukunu idare karşısında savunma hak ve yetkisine de sahiptir. Osmanlı devrinde mahallî halkın talepleri veya şikâyet ettikleri bir uygulamadan dolayı durumun tesbitini istediği, bunun için *arz* yetkisini kullanarak merkeze bir arzuhal gönderdiği, maruzatta bulunduğu görülür.

Kadı, zamanın akışı içinde önceleri halife ve sonra valiler ve daha sonra da merkezdeki *Kaady'ul kudat* tarafından tayin edilmektedir. Adı geçen bu yüksek rütbeli memura *hâkim'ul hükkam* da deniyor⁴ ve azli için bazı nitelikler aranıyordu. Doktrine göre bir kadıda ilk İslami devirde aranan niteliklerin başında mükemmel bir şer'i hukuk bilgisi gelmekteydi. Ne varki bu niteliklere sahip kimselere bol miktarda rastlamak mümkün olmadığından, zamanla makul ölçüde bir hukuk bilgi ve me-

² Demombynes; The Muslim Institutions, sah. 152.

³ E. Tyan "Kadı" *Ene. of Islam.*, new edit.

⁴ Demombynes, a.g.e.sah. 150.

lekesine sahip olması yeterli görüldü. Esasen bu bilginin derecesi ve umumi noktaları üzerinde *dört Sünnî hukuk mektebi (mezhebi)* 'nin arasında da farklılık gösteren görüşler vardır. Kısacası hukuk bilgisi kadıda aranan şartlar arasında ikincil bir önem gösterir duruma geldi. Bir kadının atanması için aşağıdaki niteliklerin bulunması gereklidir⁵.

a) reşid olmalı b) temyiz kudretine sahip olmalı c) iman sahibi ve adil olmalı d) hukuki ehliyet ve muamele kabiliyetine sahip olmalı e) bîtaraf olmalı, f) nesebi sahih olmalı g) yeterli derecede hukuki bilgi sahibi olmalı h) erkek olmalı... Bir kadın ne kadar bilgili ve gerekli niteliklere sahip olursa olsun kadı olamaz. Mamafih bu konuda istisnai fikirler de ileri sürülmüştür. Örneğin mal ve cezaya ilişkin davalarda Ebu Hanife kadınların kaza hakkına cevaz veriyor... Pratikte ise yakın zamanlara kadar hiçbir toplumda kadınların böyle bir mesleğe girmediği gözönüne alınmalıdır. Bilinen bir istisna üzerinde burada durmalıdır. Halife Muktedir zamanında *Divan'ul Mezalim* (şikâyetlerin dinlendiği bir itiraz komisyonu) başkanlığı Sumeyl adında bir kadın tarafından yürütülüyordu. (Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi. Emevîler-Abbâsîler*, A.Ü. İlâhiyat Fak. Ankara 1968).

Kadı adaleti her zaman tek başına uygular. *Monisme*

⁵ Tomaw—*Das Moslemische Recht*, sh. 193-194.

⁶ Ebulula Mardinli, "*Kadı*" *İslam Ansiklopedisi*, sah. 43

İslam yargı usulünün temel prensibidir⁷. Bu konuya bir başka yazıda değinilecektir. Kadının tayininde olduğu gibi azlinde de şu sebepler rol oynar⁸:

- a. aklını ve temyiz kabiliyetini kaybetmesi,
- b. kör, sağır, dilsiz olması
- c. görevinde irtikâb yoluna sapması veya kanunu ihlâl etmesi
- d. imanını kaybetmesi
- e. yolsuzluğunun anlaşılması
- f. bilgisizliği anlaşılır veya bizzat kendi açıklarsa dünyevi otorite onu azledebilir.

İmam veya onun adına yetkili amirlerce atanmayan kadının görevine başlaması imkansızdır.

Abbasi devrindeki merkeziyetçi eğilim, kadıların Emevi devrinin tersine mutlak surette merkezden tayini geleneğini getirdi. Bu nedenle de merkezde *kaadî 'yul kudat* denen makam sahibi ortaya çıktı⁹. Gerçekte bu başkent kadısına verilen bir ünvan ve görevdi. Kaadî 'yul kudat sonraları giderek halifenin en önemli şansölyelerinden biri haline geldi. Halifenin otoritesini temsilen kadıların tayini ve azli kaadî 'yul kudat'ın ofisinin işiydi. Schacht bu kurumun Sasanilerdeki *Mobedhan-ı mobedh*

---

⁷ Tyan. *Histoire de l'Organisation...* 212, 213.

⁸ Tomavv; *a.g.e*, sah. 200

⁹ Schacht, *Int. to İslamic Law* sah. 50-51.

diye bilinen makamın bir türevi olduğunu belirtiyor ki, E. Tyan da aynı görüştedir¹⁰. Harun el Reşid devrine kadar başkent ve eyalet kadıları hiyerarşik bakımdan eşit durumdaydılar.

Hicri 174/786 M. ve 182/798 M. de halife kaady'ul kudat'ın görev ve yetkilerini kesinlikle tayin edip bu ofisi kurdu. Bu makamın geçirdiği evrim ilginçtir ve sonraki dönemler bakımından bilinmesi gereklidir. Abbasi iktidarı boyunca Bağdat kadısı bu ünvan ve memuriyeti muhafaza etti. Fatımîler devrinde ise bunun benzeri bir örgüt Kahire'de meydana getirildi. Fakat milâdi. 12. asırdan itibaren, her tarafta türeyen devletler bu görevi kendi egemenlik sahaları içine aktardılar¹¹. Bilindiği üzere Abbasi devrinde kadılık iltizam suretiyle tevcih edilmeğe başlandı. Bu dejenerasyonun bilinen ilk örneği H. 350/M 961 senesinde görülmektedir¹².

Memlûkler devrinde kadılar fukahadan çok, diğer görevliler arasından tayin edilmekteydiler. Her dört mezheb kendi kadıy'ul kudat'ına sahipti ki, bunların herbiri kendi mezheplerinin hukuki mevzuatı dahilinde kadıların görevlerini kontrol ve atama, azl işleriyle görevliydi. Mısır'da Osmanlılar, sadece Hanefi kadısını bıraktılar¹³. Mısır kadısı Osmanlı devrinde bir yıl için atanırdı ve bu ülkenin diğer kadılarını tayin etmek onun

¹⁰ Tyan, "Kadı", Ency. Of İslam, sah. 374.

¹¹ Tyan *a.g.e.*, s. 374

¹² Osman Nuri, MUB 264-Corgi Zeydan'dan naklen.

¹³ Schimnel, *Der Kalif und Kadi* sah. 84.

göreviydi¹⁴. Bu istisnai durum Memlûk müessesesinin bir tür devamı olarak düşünülebilir. Bu sistem Memlûk devrinde Şam'da da uygulanmaktaydı. Sonraları Halep ve Mekke'de de uygulandı¹⁵. Memlûklarda kadının tayini için kendisine yazılı bir belge verilir. Buna *tevki* denirdi⁽¹⁶⁾. Göreceğimiz üzere Osmanlılarda da aynı sistem uygulanır ve ber'at verildi. Memlûklarda kadılık makamı kısa zaman sonra iltizamla tevcih edilmeğe başlandı. Nitekim Lapidus 15. asrın ortasında Memlûk ülkesinde bu sistemin tamamen yayıldığını belirtiyor¹⁷.

Osmanlı İmparatorluğunda Kadının Tayini

Osmanlı İmparatorluğunda kadı tayin edilmek bir takım niteliklere sahip olmak kadar, belirli bir tahsil düzeni ve hiyerarşik geçiş işlemine dayanmaktaydı. Bu nedenle Osmanlı ülkesinde, adliye silki; klasik İslam devletlerine göre daha gelişmiş esaslara dayanan bir sistem, başlı başına bir meslek olarak görünmektedir. Osmanlı İmparatorluğunda ilmiyye sınıfı üç kategoride görevlendirilmekteydi. Bu kategoriye giren her grup belirli bir fonksiyon yüklenmiştir. Müderrisler öğretimle, müftiler ifta yani fetva göreviyle, kadılar ise kaza (yargı) göreviyle yükümlüydüler¹⁸. Osmanlı kadıları bu hiyerarşi

¹⁴ Gabriel Baer, *Studies on the Soc. St. of Egypt* sah. 130-131.

¹⁵ Schimmel, *Ibid.*, s. 31.

¹⁶ a.g.e., s. 32, tevki'i alan kadı saraydan şehri alayla getirilirdi.

¹⁷ a.g.e., s. 60-61.

¹⁸ Bu konuda R. Jennings s. 42-44, chapt. III'de ilavelerde verildiği üzere, çoğun müftiden davalı veya davacı ilgili fetvayı alır mahkemeye

içinde mutlaka gerekli medrese tahsilini ve hukuk bilgisini kazanmış olmak zorundaydılar¹⁹. Ancak bu ön şarta sahip olan medrese mezunu hiyerarşiye girebilirdi. Tabii bu kategoriler arasında yatay bir hareketlilik her zaman için söz konusu idi.

İlmiyye sınıfının bu hiyerarşisi de dereceli olarak kurulmuştur. I. Murad devrinde Bursa Kadı'sına kazı-as-ker ünvanı verildi. İstanbul'un fethinden sonra II. Mehmed İstanbul Kadı'sı ile kazaskerin büro ve görevlerini ayırdı. 875 H. (M. 1470) de İstanbul Müfti ve Kadı'sı da iki ayrı ofis oluşturdu. Müfti sonraları Şeyhülislâm ünvanını aldı: 1470 de ikinci bir kazaskerlik makamı ihdas edildi. Kanuni devrinde başkent müftisi ilmiyye ricalinin reisi olarak kabul edildi²⁰. Bu arada mesleki eğitim bakımından en önemli olay, Fatih'in kurduğu *Sahn-ı Seman Medreseleri* olmak gerekir.

Bu okulun öğrencileri *danışmend* diye adlandırılır, mezunları kadılık görevi için müracaat edebilir. Önce bir kadı mahkemesinde staj görmeleri gerekmektedir ki bu önemli bir merkezin mahkemesi olacaktır. Adaylar bir seçimle, büyük kadılıklara en az beşer kişi olmak üzere stajyer olarak gönderilirler. Mevleviyet payesini haiz bu kadıların yanında üç beş yıl çalışarak İstanbul'a gelir, bir sene de mülâzemet (adaylık, asistanlık) ile vakit ge-

---

ibraz eder ve kabul görürdü.

¹⁹ Ö.L. Barkan, *İhtisab Kanunları* sah. 353.

²⁰ Gibb, *Ottoman Poetry* vol. 2 p. 395 *İlmiyye Salnamesi*, sah.376-377.

çirirler, ancak bundan sonra alt kademedeki kazalardan birinin kadılığına tayin edilirlerdi²¹.

Kadılar padişah berat'ı ile tayin edilirdi. İlmiyye mensuplarının tayin, azl ve nakil işlemlerini Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri dairesi yapar. Yani kadının mesleğe intisabında bu dairelerden birine dahil olması gerekiyor. Bu dairelerde *ruzname* denen deftere kayıt edilir ve mesleki terfi ve özlük işleri bu büroda yürütülürdü. Şayet bir kadının tayini bu deftere kaydedilmemişse elindeki berat hükümsüzdür ve iptali gerekir. Özer Ergenç böyle bir olayın 16. asır sonunda Ankara kadısı olan İbadullah Şeyh için söz konusu olduğunu belirtiyor. 18 Safer 1010 (11 -VIII-1601) tarihli beratla tayin edilen kadının *ruzname*de kaydı olmadığından beratı iptal edilmiş ve 1605 senesinde kaydı yapılarak yeni berat verilmiş²². Bunun yanında *berat*, tayin işleminin kanunî ispat belgesidir. Bunsuz görev «beratsız fuzuli mahkeme kurmak» diye vasıflandırılır²³. Buna bir örnek olarak, *Toturga* kadısının kaza dairesine tecavüz ettiğini merkeze şikayet eden *Taraklı Yenicesi* kadısını gösterebiliriz. Merkezden Toturga kadısına yazılan hükümde, kendi mahkemesi dairesinde oturmayıp, Taraklı Yenicesi kadısı'nın mahkeme dairesinde *bila emr-i şerif fuzulen mahkeme kurduğu* onun emvaline (para, gelir) gadr ettiği, bunu tekrarlamaması

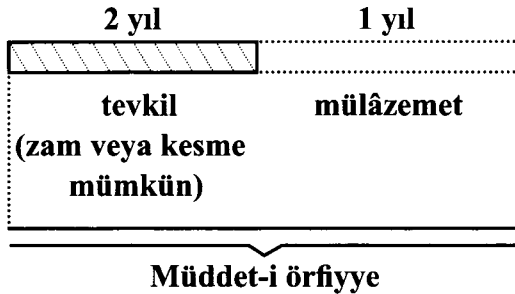
²¹ Akdağ—*İçtimai Tarih* C. il, sah. 76+77.

²² O. Ergenç—*Ankara-Konya, sah. 303*.

²³ Chicaga Isl. Hist. Arşivi-Kanunnamler III, A 58 sah.

emrediliyor²⁴.

Kadıların göreve tayini ve görev yerlerindeki sürelerinin uzatılması veya kısa tutulması veya iki kadının be-cayışleri ile ilgili zengin örneklere *kazasker ruznamçesi* dediğimiz defterlerde rastlanmaktadır. Müddet-i örfiyye bir kadının genelde *iki yıllık* görev müddetidir. Görevin verilmesi için kullanılan tabir (sadaka etmek, edilmek) dir. Kadı kaza dairesine bu müddet zarfında mutasarruf olur. Tabii sürenin kesilmesi veya zammedilmesi mümkünür.

²⁴ Chicago Ün. İsi. Hist. Archiv—Kanunname III—A 58 s. 23—(1) tarihsiz hüküm. Toturga kadısına hükümki, bilfiil Taraklı Yenicesi kadısı olan kudvet'ul kudat ve'l hükkam Mevlana ziyde fazluhu kadimde kadı oturu gelen mahkeme olan yerde oturmayıb, Taraklı Yenicesi kasabalarına gelub... köyünün... kazılığında mahkeme kuub; bilaemr-i şerif *fuzulen kazıyye* istima etmekle bunun kazdığı olan reayanın ekseri... idüb ihtilal virüb ziyade zulüm ve teaddi ve mahsulat-ı külli gadr ve noksan... olunmak babında hükm-i hümayunum rica eylemeği... vardıkda, sen ki Toturğa kadısının-mezkûr kazdığın haricinde (yerde) *bilâ emr-i şerif* *fuzulen varub mahkeme* kurub kazıyye istima etmeyüb, mevlana-yı mumailayhin emvaline gadritmeyesin, emr-i şerifimin mazmuniyle amel idüb hilâfına cevaz göstermeyesün, şöyle bileler...

Meselâ tevkîl müddeti (2 yıl) dolmadan bir kaza-
nın müddeti kesilip başkasına verildiğine dair bir ka-
yıt; “*Akçakazarılık* kazası kazasker-i esbak zamanında
mevlâna Abdurrahman üzerinden ğurre-i şehir-i mez-
burdan zabt etmek üzere mevlana Abdülġaniye tev-
cih olunmuşken kazasker-i sabık zamanında mevlâna
Abdurrahman’ın müddet-i örfiyesine dört ay dahi zam
olunmuşdu. Lâkin Mevlana-i mezbur Abdul’gani daî-
leri kaza-i mezbure hal-i mülâzemet ile nail olmağın
zamm-ı mezburun üç ayı ref olunub, kaza-i mezburu
mevlana-i mezbur Abdülġani daîleri ğurre-i Zil’hicce
den masraf olmak ricasına, ...” Bunun gibi ibka, yani
müddeti bittiği halde göreve devam ettirme ile ilgili bir
kayıt: *ibka-i kaza-i Ohrî*, Ohrî kazası kazasker-i esbak
zamanında binellisekiz Muharremi ğurresinden zabtet-
mek üzere mevlâna Ali’ye tevcih olunmuşken, kazas-
ker-i sabık zamanında binelliyedi Şevvali ğurresinden
beş ay bakiyye-i müddetini tekmiil için *Palatamene*(?)
kzasından mevlana Ahmed nakl olunmağla mevlâna-i
mezbur Ali daîleri tehir olunmuşdu. Kaza-i mezbur
mevlâna Ali daîlerine 1058 muharremi ğurresinden zabt
etmek üzere *ibka* ve mukarrer kılınub»²⁵ Gene: Tırhala
kzasının, müddeti tamamlandıktan sonra, yine kaza-i
mezkûrden üçyüz akçe ile (yevmiye) münfasıl olan, ih-
tiyar kadılardan müstahak olan Mehmed daîlerine misli
ile sadaka buyurulmak ricasına binaen aynı yıl (1058)

²⁵ 1058 tarihli bir Kazasker ruznamçesi örneği: bkz. İlgili hüküm için s.1,
vesika örneği

Zilkaadesi başından verildiği bu da bir uzatmadır.

Kazasker ruznamçesi bu gibi ibka, zam, becayış işlemlerine ait zengin örneklerle doludur. (17. asra ait bu örnekler henüz müddet-i örfiyyeye oldukça riayet edildiğini gösteriyor. Asıl düzen bozukluğu 17 asırdan sonra olmalıdır ve muhtemelen 17. asırdaki bürokratik kargaşa ilmiyye ve kaza silkinden çok, seyfiyye sınıfından sancakbeyi ve beylerbeylerini ilgilendiren bir durum olmalıdır.)

Kadının Görev Süresi

Mahalli halk ile yakınlaşmamaları için olsa gerekir, kadıların; tayin süreleri ve görevleri kısa tutulmuştur. Bu hiyerarşide meydana gelmesi muhtemel olan tikanıkları da önlemekteydi. Esasta süre için rütbe de esas tutulmuştur. Mevleviyet payesini haiz büyük kadılar genellikle bir sene, kaza kadıları ise 20 ay süreyle tayin edilir²⁶. Ancak bu kanunnameler kadar uygulamada da kesinlik kazanmış bir husus değildir. Bunu örnekleriyle gördük. M. Akdağ bu 1-2 yıllık süreyi sebebsiz ve örneksiz tekrarlamaktadır²⁷. Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi; *Kanun-u kuzat-ı mevleviyyet ve kuzat-ı kasabatda*; «Kuzat-ı mevleviyyet in müddet-i örfiyeleri bir senedir. Ve kuzat-ı kasabatın iki senedir, Lâkin fi zamanına iki seneden dört ay kesr ideler» diyor²⁸. Yani sancak kadıları

²⁶ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, sah. 94

²⁷ Akdağ-Türkiyenin İktisadi ve İçtimai Tarihi-Cilt II, sah. 77

²⁸ M. Tet. Mecm. C. III sah. 591. *Osmanlı Kanunları*

ve mevleviyyet payesini haiz olanlarla, kaza kadıları arasında görev süresi yönünden fark vardı. Mevleviyyet payelilerin yevmiyeleri 300-500 akçe arasında değişmekteydi. Mevleviyyet payesi ile anılan, bu büyük kadılıklar birkaç grupta toplanmıştı. 1) Haremeyn mevleviyyeti 2) Bilâd-ı hamse mevleviyyeti 3) Mahreç mevleviyyeti 4) Devriye mevleviyyeti. Bu kategorilere şu büyük merkezlerin kadıları dahildir. XVI. asırda İstanbul, Mekke, Medine kadılıkları Haremeyn mevleviyyeti, ondan sonra Bursa, Şam, Mısır ve 18. asırda da Filibe; Bilâd-ı hamse mevleviyyetleri; sonra Eyub-Galata-Üsküdar, İzmir, Kudüs, Haleb, Tırhala, Selanik, Sofya, Girit ilavesiyle Mahreç mevleviyyetleri ve bu kategorilerin sonuncusu olarak Devriye mevleviyyetini belirtmek gerekir; Bağdat, Ayıntab, Bosna, Erzurum, Maraş, Trablusgarb, Beyrut, Sivas, Adana, Çankırı ve Konya²⁹ Diğer yandan kanuni görev süresinin pek işlemediğine dair bazı örnekler görülüyor. 16. asır sonunda Konya ve Ankara kadılarının görevleri 3 ay ile 16 ay arasında değişmekteydi. Konya şehrinin Devriye mevleviyyetlerinden biri olarak 12 ay süre ile verilmesi gerektiği halde istisna söz konusudur³⁰.

Bir kadı, görev yerine tayin edilince «berat resmi» denen bir resim ödemesi gereklidir. Bu resim onun yevmiyesine göre değişir. Kançılara memurlarının aldığı, tayin işlemiyle ilgili bir meblağ olup, iltizam benzeri

---

²⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., sah.100-102.

³⁰ Ergenç-a.g.e., s. 117.

bir işlem sanmamak gerekir³¹. Beratta kullanılan genel formül şöyledir. Örneğin; «Engürü'nün tevabiinin kadılığın verüb tevfiz kıldım» bundan sonra otoritesi ve görevleri ve adli görev alanının sınırları belirtilir³².

Sürelerin belirsizliği ve kanun hükmü hilâfına kısa tutulması, ciddi problemler doğurmuştur. En başta kadıların görev namusunda sarsıntılar meydana geldi. Görev sürelerini güven altına almak için gayrîkanuni harcama ve rüşvet gibi yollara başvurdular. Sarfettikleri parayı az zamanda fazlasıyla kazanmak için türlü yolsuzluklara saptılar³³.

Naîbleri iltizam usulü ile tayin, devre çıkmak, diğer idari otoritelerle birlikte cebren halkı soyan kanunsuz işlemler bu nedenle meydana gelmiş olmalıdır³⁴.

Kadıların diğer mülki erkânla olan ilişkileri de ilginçtir. Esasta bağımsız ve doğrudan merkeze bağlı olması gereken kadı; ilerde göreceğimiz gibi bazı konularda onlarla karşılıklı ilişki içindedir. Sancak kadısı öldüğünde, beylerbeyi İstanbul'dan tayin edilen kadı gelene kadar o

³¹ Uzunçarşılı, a.g.e., s.111.

³² İnalçık-Mahkeme, İslam Ans. Sah. 149.

³³ Heyd-Old Ott Criminal Law, sah. 214.

³⁴ Bu konuda mufassal defterlerden alınan bir hükümde; “Kadıların, mahkemede oturmayıp; naib, kethüda ve ademleriyle çıkıp karye be karye gezüb, fıkaranın evlerine girib bedave yemek ve yemlerin ve akçelerin aldıkları; resmi-i kısmet (tereke taksim harcı) için ölenlerin mirasını zorla yeniden taksim ettikleri (cebren kısmet idüb) bunun önlenmesi” emrediliyor. Bkz. Chicago-Orient, Inst. Arch. Cild: A 58-II sah. 61.

vilayet ulemasından birini vekâleten tayin ederdi³⁵. Esasen mülkî amirlerle kaadî'nın ilişkisi yardımlaşma ve müşavere esasına dayanır. Aralarında hiyerarşik bir üst üste münasebeti olmadığı görevler bahsinde ele alınacaktır. Osmanlı idaresinde yetki görev ve kontrol bakımından ehl-i örf ve ilmiyye mensupları arasında hassas bir denge kurulması, merkeziyetçi eğilimli, taşra idaresinin ana özelliğiyle ilgilidir. Bununla beraber Prof. Heyd'in yeterince örnek vermeden kadıyı beylerbeyinin astı bir görevli gibi ele alan görüşü ilginçtir³⁶. Bu konuda aşırı yorum yapanlardan biri de Jennings'tir. Ona göre kadılar görevlerinde hem merkez (imperial authority) hem de vilayetteki beylerbeyi ve sancak beyi gibi otoriteler tarafından sınırlanmakta, etkilenmekte ve onlardan emir alarak faaliyet göstermektedirler³⁷. Bu konuda Jennings, kadı için en önemli güvence olan "istiklâl-i mahkeme" ilkesini bertaraf ediyor. Gerçekte ise yazar kadının hukukçu fonksiyonları ile mülki fonksiyonlarını birbirine karıştırmaktadır. Bir hukuk adamı ve şer'i hakim olarak o daima bağımsızdır ve hükümdarın mutlak yetkiye sahip vekilidir. Bu konuda Osmanlı tarihinin yetkilileri kadar, burada verilen birkaç örnekte Jennings'le iştirak halinde değildir. Merkeziyetçi İmparatorlukta bir mülkî amir olarak kadı tabiatıyla merkeze bağlı idi. Jennings kadıasker ve şeyhülislâmın da kadıyı sınırlayıcı otorite-

---

³⁵ Heyd, *a.g.o.*, sah. 219.

³⁶ Heyd—*a.g.e.*, s. 219

³⁷ Jennings, *a.g.e.*, sah. 104-105, chapter IV.

ler olduğunu söylüyor. Oysa bu iki makam hukukî, adlî yolsuzlukları ve yanlışlığı önleyen temyiz makamı durumundadırlar. İslam hukukunda temyiz organı yoktur; fakat Osmanlı İmparatorluğunda merkezî hükümet organları, mahalli uygulama ve haksızlıkları şikâyet üzerine gözden geçirir. Sadrazamın “ikinci divanı” ilmiyye sınıfı mensubu olan kadıların bazı mahkeme kararlarını gözden geçirip kınaması; bu gibi gelenek ve kurumlardandır. Bunun dışında kanun ve hukukun ihlâli cümlesinden, kadı mahkemesine yapılan müdahale olaylarının örneklerle verilmesi icab eder; bu gibi olaylar ne kadar yaygındı? Bir kural olarak bu gibi müdahalelerin kadı mahkemesinin geneldeki muhtariyetini ilk elde önleyen, karara tesir eden bir durumları yoktur³⁸. Uygulamada Osmanlı kadısının bağımsızca görevini yerine getirmesini engelleyen çevre; eyaletteki diğer mülki amirlerden çok, mahalli halkın önde gelenleridir. Kadının görevine müdahale eden, yalancı şahid (zor şahidi) tutan, olur olmaz düşmanını veya çekemediğini şikâyet edip adaleti zorla yanıltan (gammaz hükmi) kimselerin sayısı eksik değildir³⁹. Evail-i Rebi’ulâhîr 1004 (4-14- Aralık 1595)

³⁸ Jennings, *a.g.e.*, sah. 104-105, chapter IV.

³⁹ Chic. Orient. Inst. Arşivi cild A 58-Sah. 61.

«Ahvalın südde-i saadetime arzuhal idüb... karye-i mezburesi sakinlerinden.., ve,... ve... nam kimesneler kendü hallerinde olmayıb, şerir ve gammaz olub, daima kadı ve naib ve subaşı ve voyvoda.... ve sair ehl-i örf taifesi yanlarına varıb il mesalihine karuşub, helak vakî bazı mevad isnad idüb, bunları ve sair fukarayı gammaz iylediklerinde ve.... ve gâh müddei ve gâh şuhud ve gâh müzekki olmağla,... nice akçeleri aldurub ve kendüleri dahi alduklanndan gayri müdahilleri olmayan iş-

Adaletnamesi de; «şehir ve kasabalardaki bazı müteferrika ve dergâh-ı âli çavuşlarının mahkemelerin işine sık sık müdahale edip, bu yolla zulüm ve eziyetlerini arttırıp, fukarayı tehdit ve soyduklarını; bu durumun önlenmesi gerektiğini» bildiriyor⁴⁰.

Gerçekten geleneksel tarımsal bünyeli bir toplumda, devlet sisteminin teorik yapısı; kadıların bağımsızlık ve doğrudan merkeze bağlılığını öngörse bile, bunu sağlayacak bir örgüt ve mekanizmanın kurulması güçtü. Bu nedenle kadılar zaman zaman gerek diğer mülki kadroların, gerekse nüfuzlu eşrafin etkisi altına girebiliyordu.

Teorik olarak her yeni hükümdarın cülûsundan sonra kadıların görevlerinin yeniden tayin ve tasdiki gerekliydi. Bu ilkeye dayanan Kanuni, tahta çıktığında bu işlem-den evvel bütün kadıların teftişine karar verdi. Bu genel teftiş işleminden sonra birçok kadılar cahil ve ehliyetsiz görülmüşü⁴¹.

---

lere kavuşub... bunun emsali zulm ve teaddileri.» v.s...

⁴⁰ İnalçık, Adaletnameler sah. 107 (4-14 Aralık 1595) «ve bazı şehirlerde ve kasabat ve nevahîde sakin olan asitane-i saadetim müteferrika ve dergâh-ı muallâm çavuşları kendü hallerinde olmayub, muttasıl müdahili olmadığı mesalih-i müslimine karuşub avan ve ensariyle (yardımcı ve yordakçısı) gâh beylerbeyi divanına ve gâh mahkemeye varub, hak hususları baturub, icrayı ahkâm-ı şer'iyeye manî ve zulm ve teaddileri yevmen fe yevmen ziyade olub, fikiraya zulm edenleri bu mertebeye varmış ki,... » vs...

⁴¹ M. Cezar Levendler vs. 1. Sah. 375-77.

Kadınların Yargı Bölgesi

Kadının kendi yargı bölgesi dahilinde çıkan olaylarda ve mahkemeye vakî müracaatlarda bir diğer bölümde sayacağımız kanuni sebeplerden biri mevcut olmadıkça, davaya bakmaktan veya olayın aydınlanması için gerekli teftişten kaçınması yasaktır. Bu gibi hallerde eyalet beylerbeyi veya merkezi devlet yetkilileri kendisine vazifesini hatırlatıp ihtarda bulunurlar. Kadı kati, bazı halde alacak ve benzeri davalar için keşif icab ettiğinde yanında ahl-i hibra ile olayı tesbit zorundadır. Nitekim Evail-i Cemaziyelevvel 991 (Mayıs 1583) tarihli bir hüküm Ankara kadısına; «Bacı kazasından Şaban'ın şikâyeti doğru ise, Gerede kazasından Seyfi kızı Banu'yu 100 altına nikahladığı halde, Seyfi'nin manî olduğu, şer'an lazım gelenin yapılmasını bildiriyor⁴². Aynı şekilde Bursa kadısına yazılan bir hükümde; hakaret gördüğü halde davasına bakılmayan, dergâh-ı mualla çavuşlarından Ali Çavuş'un davasının görülmesini» emrediyor⁴³.

Aynı şekilde kadı keşfe çıkmayı ihmal ettiğinden kendisine ihtar edilmiştir. Örneğin Ç. Uluçay; Manisa Kadı'sına İstanbul'dan gönderilen bir emr-i şerifle, «Bir katl olayın keşif ve tahakkukunun yapılmasının» emredildiğini bildiriyor⁴⁴. Naîblerin de bilirkşi ile keşfe çıktığı biliniyor⁴⁵. Örneğin; «Kiçi Haymana kazası Karapınar

⁴² Ongan *1 No.lu Ankara*, sah. 36 Nr. 85.

⁴³ Dağlıoğlu-Sursa, sah. 120-121 Nr. 190 993 (1585) tarihli hüküm.

⁴⁴ Ç. Uluçay-17.asırda Saruhan, sah. 383 ves. 73 Receb 1004 tarihli.

⁴⁵ Bu keşif ve tahkikat konusunda şeriiye sicillerine dayanarak kaleme

köyündeki bir katl için düzenlenen keşif zabtında; (Eva-hir-i Receb 991) «maktulün yengesinin, köle Uğurlı'nın ifade ve itirafları: Yabanabad subaşı Ahmedin, Uğurlı'yı Ankara subaşısına teslim ettiği» sicile kaydedilmiştir⁴⁶.

Keşif ve bazı hukuki konularda bazen iki kadının yazıştığı da görülür. Bu tür işbirliği monist yargılama prensibine aykırı değildir. Nitekim Ç. Uluçay, Manisa kadısı'nın, nere kadısı olduğunu zikretmediği, İlyas adlı başka bir kadı ile hüccet, berat vs. gibi konularda yazıştığını gösteriyor⁴⁷.

Kadıların yargı bölgeleri içindeki mükellefiyetlerini yerine getirme dışında, kendi yargı bölgeleri dışındaki işlere karışmamaları prensibi de önemlidir. Herkes ait olduğu bölge mahkemesinde yargılanır. Kadılar da kendi bölgesi dışındakilerin davasına bakamaz. Bu konudaki usul meselelerine önümüzdeki bölümlerde değinilecektir. Tersine hareket edilirse, kadılar arasında çatışmalara ve hatta bölgesine tecavüz edilen kadının merkeze şikayeti görülmüştür, [yukarıda verilen örnekte, Toturga kadısının kendi mahkemesinde oturmayıp, devre çıkarak,

---

alınan bir eseri sitayisle zikretmeliyiz.

Abdülaziz Bayındır; İslâm Muhakeme Hukuku (Osmanlı devri uygulamaları), İstanbul 1986 s. 76-78.

Hususa cezaî davalarda kadı ve naîblerin soruşturma görevini teferruatıyla yerine getirmeleri gerekli ve zorunluydu.

⁴⁶ Ongan, *1 notu Ankara*, sah. 47-56 Nr. 191 ve 314-315.

⁴⁷ Uluçay—*a.g.e.*, ves. 69-70-71.

Taraklı Yenicesi reayasının işlerine bakması, mezkûr kadının Toturga kadısını merkeze şikâyetine sebep olmuştur. Merkezden de mezkûr kadıya hitaben; «kaadı olanlar kadimî mahkemede oturmak için» hükmü şerif yazılmıştır]. Gene aynı şekilde Çukurçak kadısının Ankara sancakbeyi ve kadısına; «bazı kadıların kendi bölgesine girip dava gördüklerini» şikayet ettiğini, Dr. Ergenç belirtiyor; «kazama gelüb, Müslümanlara ihtilâl virüb, mahsul-i kazama ğadr iderler»⁴⁸.

Diğer yandan kadılar Sultanın özel bir fermanıyla gereken halde başka kadıların bölgesindeki işlere bakabilirler⁴⁹. Böyle bir duruma örnek; Evail-i Receb 990 tarihli Ankara müftisi, kadısı ve Anadolu beylerbeyine yazılan bir emr-i şerifdir; «bir dava niza'ı yüzünden Bayburd kadısının garazkârlık yaptığı, davacının elinden emr-i şerif, fetva ve sairenin cebren alınarak yakıldığı, hatta gönderilen mübaşirin de kadıya uyararak zulüm yaptığı bildirildiğinden mahalline gidilerek teftişi»ni emrediyor⁵⁰. Kuşkusuz kadı kendi arzusu üzerine mahkeme merkezini değiştiremezdi. Yer seçimi ve tahvili merkezi hükümetin kararına bağlı idi. Bu gibi istekleri kadı yazdığı arzla saltanat makamına arz eder ve izin çıkardı.

Osmanlı kadısı siyaset ile cezalandıramazdı, (istisnası pek az ve reaksiyon yaratan bir kuraldır. Bilinen na-

⁴⁸ Ergenç—*Ankara*—sah. 118.

⁴⁹ İnalçık, *Mahkeme*, İsi. Ans. sah. 149.

⁵⁰ Ogun, *1 Nolu Ankara Sicili*, sah. 39 Nr. 105

dir istisnalardan biri IV. Murad'ın Bağdat seferi sırasında İznik kadısını idam ettirmesi ve Şeyhülslâmın itirazı üzerine onun da sürülmesi ve şübheli katliydi. Edirne vakası ve Feyzullah Efendi'nin isyancılar tarafından uğratıldığı akibet bu konunun çizgileri dışındadır.) Kadılık belirli eğitim ve stajdan geçen, terfi ve tayini belirli kuralara bağlı bir memuriyetti. Bu Osmanlı devlet düzeninin önceki İslam devletlerine göre geliştirdiği bir meslek yoluydu. Yargıçlık yönü ağır basmakla birlikte, taşra yönetiminde mülkî ve malî görevleri de vardı.

2. BÖLÜM

OSMANLI KADISININ TAŞRA YÖNETİMİNDEKİ ROLÜ

Osmanlı kadısı; tarihî gelişimi ve hukukî teorik yapısı içinde etraflıca ele alınan bir konu olmasa gerektir. Bununla beraber yerli ve yabancı birçok yazar, İmparatorluğun idarî ve toplumsal yapısının kendine özgü bir yapısı olduğunu açıklarken sık sık Osmanlı kadısını örnek göstermişlerdir. Genellikle Osmanlı kadısının bu kendine özgü durumu üç kıstasa dayanarak açıklanmaktadır. a) kadının doğrudan merkeze bağlı olup, mahalli otoritelerden ve yöneticilerden bağımsız olması b) yargı yanında mülkî ve malî konularda da aynı derecede sorumlu bir yönetici olması c) belirli bir hiyerarşi ve eğitimden geçmiş olması ve bir yerdeki görev süresinin belirli ve kısa olması... Bu üç kıstas kuşkusuz ki, kadılık kurumu üzerinde ayrıntılı incelemelere girişildiği takdirde doğruluğundan kaybedebilir. Nitekim yapılan bazı son araştırmalar ve bulgular bu üç kıstasla kadının tanımını yapmayı zorlaştırmaktadır. Bu bölümde bu konulara, zaman zaman eski kaynaklara ve zaman zaman da

modern araştırmaların bulgularına değinilerek yaklaşılmaya çalışılacaktır. Konuya girmeden önce şu kadarına değinmek gerekir ki, Osmanlı kadısının görevli olduğu yerlerde gerek mülki ve askeri temsilciler, gerekse mahalli nüfuz gruplarının etkisi altında kaldığını gösteren örnekleri gördük ve bu bölümde de göreceğiz¹. Diğer yandan, araştırılması gereken bir konu diğer geleneksel toplumlarda özellikle feodal Avrupa’da yargıların benzeri fonksiyonlara sahip olup olmadığıdır². Burada konuyu yalnız kadının mülki ve beledi alandaki fonksiyonlarını açıklamakla sınırlamak amacındayız.

Kadının Görev Birliği Üzerine

Teoride ve uygulamada kadı genel olarak sivil (medenî) ve cezaî dediğimiz davalara bakar. Fakat görevinin şer’î niteliği, kadının idari bir takım görevleri de yürütmesini, denetlemesini gerektirirdi³. Bu nedenle cami, vakıf gibi kurumların yönetim ve denetiminden şehir idaresi ve asayiş işlerine kadar her alanda onu baş sorumlu olarak görmek mümkündür. Bu görev birliğini sadece, Ortadoğu ülkelerinin şehir yargıcaı olan kadıya özgü bir nitelik saymamak gerekir. Unutmayalım ki Ortaçağ Av-

¹ Beylerbeyi ve Sancakbeyi ile ilişkileri dışında mahkemeye gadr edenlerden şikayet ve özellikle buhranlı dönemlerde kadıların görevlerini yerine getiremeyişi ilginç durumlardır.

² Lord Maire, Bürgermeister, veya İspanya’daki Alcad’ın görevleri bütünüyle Osmanlı kadılık kurumu ile ilgili ve benzerlikler göstermektedirler.

³ Tyan, Kadı, Enc. Of. İslam, new edit.

rupa şehirlerinde de benzer durum vardı. Bürgermeister veya Londra'daki Lord Mayor'un bu iki fonksiyona sahip olduğunu hatırlamak yeterlidir. Kadının idare adamlığı yanında cemaatin reisi olma konumu şer'i bir konumdu ve görevin özgün bir tarafıydı. Nitekim cemaatin şer'i lideri olarak bazı şikayet ve taleplerini merkeze arzederdi.

Esasen kadının yargıçlık görevinin geçirdiği gelişme de şöyle özetlenebilir. Emevi devrinde, kadınlar valilerin hukuk işleri danışmanı (şansölyesi) derecesinde oldukları sürece, cezaî davalar ve infaz konusu tamamiyle idari amirlerin yetki ve görevi bütününden idi. Fakat daha Abbasilerin ilk devirlerinde kadının bürosu genel idareden ayrılınca bu görevler ona yüklendi ve görevleri yargının da dışına taşmaya başladı⁴. Bunun kaçınılmaz bir sonuç olduğu açıktır.

Bu nedenle Osmanlı kadılığının geçirdiği kurumsal evrim gereği sadece yargı ile değil, aynı zamanda mülki, beledi görevler ile de yükümlü olması doğaldır. Esasen kurumun niteliği icabı bu görevleri bu şekilde birbirinden kesinlikle ayırıp, kategoriler halinde incelemek de pek mümkün görünmüyor. Her halükârda şer'i hukukun uygulayıcısı olan kadının tek görevi yargı değildi. Sanatkar ve esnafın kontrolü, lonca düzeninin, yönetimin ve bununla ilgili kuralların gözetimi, şehrin ekonomik hayatıyla yakından ilgili olarak fiyat tesbit ve kontrolü,

⁴ Schacht, Introduction to İslamic law, sah.50

diğer yandan şehirlerin alt yapısal tesislerinin denetimi, imar nizamının korunmasını gözetmek, vakıfların yöneticilerini denetlemek, bu konudaki atamalarla ilgili olarak arzda bulunmak gibi, hepsi ayrılmaz bir bölüm teşkil eden çeşitli görevleri vardı. Asayiş konusunda subaşı, asesbaşı gibi görevlilerle yakın işbirliği içindeydi. Gene bölgesinin din işleri görevlilerini atama için, ilgili mercîe onun arzı gerekir.

Esasen Memlûklarda da kadının başlıca vazifelerindeki biri camideki görevlileri tayin etmektir⁵. Osmanlı kadılarının bu konuda ilgiliyi doğrudan tayin etmek yerine tayin için *arz yetkisi* vardı ki; uygulamada merkezi devlet nezdinde bu görevin fiilen yetkili temsilcisi o sayılabilir. Örneğin, 25 Safer 985 (1577) tarihli bir fermanında, «İstanbul kadısına camilerdeki birçok hatib ve imamın naehil ve cahil oldukları, bunun teftiş olunub bir imtihana tabi tutularak ehil olanların ibkası ve sairinin azli için arz eylesin» deniyor⁶. Diğer bazı vesikalar bunun gibi umumi bir teftiş veya normal hallerde duağû, müezzin, kandilci tayini için aynı şekilde o mahal kadısının meseleyi merkeze arzettiğini ve tayin beratının gönderildiğini göstermektedir⁷.

⁵ Lapidus, *Muslim Cities...* s. 136.

⁶ A. Refik, *10. Asr-ı Hicride İstanbul*, s. 35 ve s. 4.

⁷ Örneğin Topkapı Sarayı Arşivinden Prof. Inalcık'ın elde ettiği bir berat vesika 1726. Zîlkadde 1072 tarihli bu beratda «İskenderiye (Şkodra) kalesi Mehmet han Cami-i şerifi müezzinliğine beş akçe yevmiye ile, İskenderiye Kadısı Mehmed'in arzı üzerine Süleyman halifenin tayin olunduğunu belirtiyor. (Maaşı cizye hasılından verilecektir) gene

Diğer İslam devletlerinin klasik devirdeki teşkilâtına kıyasla; Osmanlı kadısı gerek görev ve gerekse otorite ve yetki bakımından daha gelişkin bir yönetim ve hukuk adamı kişiliğine sahip gibi görünmektedir. Kadıya yardımcı olan diğer kamu görevlilerinden ilgili bölümde söz edilecektir. Esasen beledi, mülkî vs. diye tasnif edilen birçok görevlerinin onun hukukçu fonksiyonu ve mahkeme kurumunun işleyişi içinde düşünülmesi gereklidir. Klâsik hukukçuların a) muamelât b) münâkehat c) ukubat (ceza hukuku işlemleri) olarak üç kategoriye ayırdığı bu görevleri şöylece sıralayabiliriz.

1. naîb, müteveli, imam, hatib vs. tayini,
2. noterlik görevleri, vakfiye tanzim ve tescili, vasi tayini, yetim mallarının idaresi, nafaka tayini, alacak senedi (hüccet) ve kefalet vs. gibi senetlerin tanzimi⁸.
3. miras, evlilik akdi tanzimi,
4. tapu sicil muhafızlığı (kent arazisi üzerinde em-lâk alım satım kaydı),

---

Receb 1071 tarihli bir berat; «duaguların zaman geçince isimleri değiştiği; bu nedenle İskenderiye’de de buna lâayık olanların isim tesbit ve tahriri, bu meyanda Bayezid han camiine de Mehmed halife’nin ölümü üzerine İbrahim’in duagu tayin olunub (5 akça yevmiye ile) bunun kadı Hüseyin efendinin arzı üzerine yapıldığı, (1726 Nr. Berat TSA). Gene 1071 Receb tarihli beratda; aynı şehirde Meherrimet han Camiine, Veli’nin 7 akça yevmiye ile aynı usul üzere kandilci tayin olunduğunu belirtiyor. (Ves.1726).

⁸ Ogan, 1 Nolu Ankara Sicili, Nr. 1212 s. 9 Ç-nafaka ve vasi tayini ile ilgili hüküm gene a.g.e. s.99 Nr. 1298.

5. infaz hakimliği görevi,⁹
6. mülki görevler, vüzere haslarının kontrolü, narh tesbiti, lonca teftişi, iâşe, kale dizdarları teftişi, mukataa işlerinin kontrol ve kaydı, ordunun iâşe ve ibatesine yardım¹⁰, birtakım dinî grup ve za-viye ve tekkelerin ahvalini teftiş ve gözetme v.s. Bütün bu işlemlere dair örneklerle şer'îye sicillerinde, mühimme kayıtlarında bol bol rastlanmaktadır.

Bu sayılan görevleri yerine getirmek için, Osmanlı kadısının merkezle doğrudan yazışma hakkı vardır. Buna *arz* yetkisi denir. Bu yetkiyi bazen cemaatin taleblerini temsilen de yerine getirir. Bir şeriat adamı olarak bu görevi de vardır. Gerçekte kadının amiri eyalet beylerbeyi veya sancak beyi değil, kazaskerlik dairesidir. (Anadolu veya Rumeli Kazaskeri) diğer mülkî erkân (ehl-i örf) icrai otoriteyi gerektiren konularda ona yardım ile mükelleftir. Tabii kadiya görevini hatırlatmak ve ihmalini önleyerek, adaleti yerine getirmesini her konuda sağlamak bu grubun görevidir.

⁹ Bu konuda Ortaçağ Alman şehirlerinden şehir hakimi görevli olup, yanında Blutrichter diye bir görevli vardı. Schweigger seyahatnamesinde bu benzetmeyi yapıyor. (subaşına Blutrichter deniyor.) İlber Ortaylı, Schweigger, SBF, derg. C. XXVII, N. 4.s. 159.

¹⁰ İâşe temini yanında, ordu gerçekten civar köylülere bir yükümlülük olarak cebren pazar kurmağa sevk etmek. Buna sürsat denmektedir.

Kadıların Görev Bölgesi ve Mekân Bakımından Görevine Yardımcı Olanlar

Her kadı belli bir kaza veya sancak bölgesine tayin edilir. Her iki halde de kendisine ait görevleri bu bölge dahilindeki şehir, kasaba nahiye ve köylerde yerine getirmekle mükelleftir. Tabiatıyla kadı böyle geniş bir sahanın her tarafında, bu görevleri bizzat yerine getiremeyeceği için mekânsal düzeyde kendine bazı yardımcıları seçer. Böylece fizik alandan doğan yatay bir hiyerarşi ortaya çıkar. Bu alan içinde amir, kadının bizzat kendisidir.

Kadı kaza dairesi dahilindeki küçük ünitelerin, yani her nahiyenin başına bir naîb tayin eder. Naîb kendi bölgesi dahilinde kadının fonksiyonlarını görür. Ancak bu konuda hiyerarşik yetki ve denetim üstünlüğünün bizzat kadıda bulunduğuna şüphe yoktur. Kadının naib tayin etmesi usulü özellikle Memlûklerde pek aşıkardır. Bu müessese Memlûk devletinde zamanla bozuldu ve başkadının (kaadîy'ul kudat) istismarı konusu oldu. Öyle ki 1331/H. 731 de Kahire'deki kaadîy'ul kudat bölgesi dahilinde elli tane naîb tayin edilmişti. Sultan bunların sayısını düşürdü ve 1380/782 H. de bir fermanla her kadının ancak dört naîb tayin edebileceğini emretti. Fakat 1416/H. 819 da bunların sayısı gene 200 ü buldu ve Sultan bir fermanla bunların sayısını on olarak tesbit etti¹¹.

Osmanlı kadısı da aynı şekilde naîb tayin eder; an-

---

¹¹ Laptus, *Muslim Cities*. s. 136.

cak bunların sayısını kendi arzusu ile arttıramaz. Yeni bir naîb tayini ile bölgesi dahilinde mahkeme kurması için, bunun gereğini merkeze arz etmesi ve tayin ve kuruluş (ihdas) iznini alması gerekirdi, örneğin, 2 Safer 994 (23 Ocak 1586) tarihli bir hükümde, saltanat makamı İstanbul Kadı'sına, «İstanbul'da beş mahkeme olup bunların yeterli olmadığını, hususen kış mevsiminde uzaktan gelmenin zor olduğunu bildirmişsin. Tahkik edip gereken yerde bir mahkeme ihdas edüb, icra-yı ahkâm-ı şer'iyye eyleyesin»¹² diyor. Daha 15. asırda şehirde 13 nahiye olduğu bilindiğine göre,¹³ demek ki her nahiyede naib bulunmuyordu. Burada zikredilen bölgede görüldüğü üzere, naîb mahkemesi kurulacak yerin diğer semtlere olan mesafesi ve o bölgenin nüfus ve iş hacmi en mühim rolü oynamalıdır. Anadolu'da bunun ne gibi bir kıstasa göre seçildiği ve belirli bölgelerdeki nitelikleri havi listelere rastlayamadım. Ama her halde mekânsal bir dağılım gözönüne alınmalıdır. Kısacası niyabet Osmanlı idaresinde belirli bir bölgede adlî ve mülkî alanda kadıyı temsil eden kurumdur.

Kadı naîb tayin ederken, umumiyetle o mahallin ulemasından olanları seçer. Bunlar o yerin medreselerinden icazet almış kimselerdir. Bu gibiler bazen kadının maiyyetindeki işlere de tayin edilirler. Zira göreceğimiz üzere mahkeme personelinin de belirli bir tahsil ve hukuk bilgisine sahip kimseler olması gereklidir. Genellik-

¹² R. Rofik, *16. Asırda İstanbul*, s. 30.

¹³ H. İnalçık, *İstanbul*. E. of. İsi. IV. s. 239.

le mahalli medreselerdeki müderrislerden, bazı ahvalde keşif vs. gibi davaya ilişkin konularda adli yardımcı olarak da yararlanılıyordu. Dr. Ergenç bu gibi kimselerden iki kişiyi Ankara kadısının Murtazabad kazasına tayin ettiğini zikrediyor¹⁴.

Naîblerin görevleri; kadı adına onun görevlerini ifa etmektir. Davalara bakmak, gerektiğinde keşfe çıkmak, görevlerinin başlıcasıdır. Ancak mülki otorite olup olmadıkları ve kadının yetki sahasına giren her işlemi icraya yetkili olup olmadıkları kesinlikle belli değildir. Sicillerde naîblerin normal hususi hukuk davaları dışında kati, hırsızlık gibi olaylarda keşifle görevlendirildiklerine dair birçok kayda rastanıyor. Örneğin, 1583 yılına ait Şer'iyye sicilinin 191 nolu hükmü, «Kiçi Haymana kazası naîb'inin ve şuhud'ul halin keşfe çıktığını» belirtiyor¹⁵. (buradaki şuhud'ul hal ahali esnaf ve medreseli-lerden seçilip görevlendirilmiş bir grup olmalıdır) Naîbler görevlerini kötüye kullandıklarında kadı tarafından azledilirler. Bazı halde merkezi hükümet kadıyı, naîbini azletmesi için ikaz eder veya emir verir¹⁶.

16. asır sonlarından itibaren kadılar usulsüz olarak naîbleri iltizam usulü ile tayine başladılar. Merkezi hükümetin bu uygulamayı şiddetle yasaklamasına rağmen yolsuzluk ve adaletsizliği artıran bir usul olarak yerleş-

¹⁴ Ergenç, *Ankara*, s. 122.

¹⁵ Ongan, *1 No. lu Sicil*, s. 191 hüküm.

¹⁶ Dağlıoğlu, *Bursa*, s. 5 Nr. 32 Mudanya naibinin azline dair İstanbul'dan 972 (1562) tarihli hüküm.

meye başladı. Örneğin Evail-ı Zilkaade 1006 (1595) tarihli adaletname, böyle naîb tayinini şiddetle yasaklıyor¹⁷.

Mekânsal (yatay) hiyerarşide naîblerden sonra kadınların en önemli yardımcısı olarak mahalle biriminin başındaki imamları sayabiliriz. Tabii imamın hukuk adamı ve yargı görevlisi olarak hiçbir rolü yoktu. Belki bazı anlaşmazlıkları, bir cemaat üyelerinin yakınlık havası içinde çözmekte rolü oluyordu. Ama o daha çok bir muhtar görevini yerine getiriyordu. (Muhtarlık II. Mahmud devrinde ihdas edildi).

Osmanlı mahallesi bir cami veya bir kilisenin etrafında biçimlenen organik bir ünedir. Bu topluluğun ortak bir din, menşee ve kültüre dayanan özelliği göz önünde tutulmalıdır. Pratikte her mahalle kendi okuluna ve diğer alt yapısal tesislerine sahipti. Bunlar vakıf ve bağışlarla yaşıyordu, imam mahallenin yöneticisi ve temsilcisi olarak kadı tarafından onun arzı ile tayin edilir ve kontrol edilirdi.

Bu mekânsal hiyerarşik dağılıma bir örnek olarak İstanbul'u alabiliriz. Fetihten 70 yıl sonra şehirde 13 nahiye vardı¹⁸. Her nahiyenin müteaddit mahalleleri vardı. 17. asırda bugünkü İstanbul, başta surlar dahilindeki İstanbul sonra Galata, Eyüb ve Üsküdar (bilâd-ı selâse) olmak üzere dört tane kadı tarafından idare ediliyordu.

---

¹⁷ İnalçık, Adaletnameler, gene İnalçık, İstanbul s. 229.

¹⁸ a.g.m., s. 229.

İstanbul kadısının 17. asırda kendi bölgesi dahilinde 26 naîb tayin ettiğini Osman Nuri Bey bildiriyor. Bu 26 naîb, surların dışında Çatalca'ya kadar uzanan 700 köyün dahil olduğu bir alanda, kadının temsilcisi olarak görev yapardı. Galata kadısı aynı şekilde civardaki 300 köy üzerine 44 naîb tayin ediyordu. Medine-i Üsküdar mevleviyeti (mollalık, kadılık) 5 naibliğe sahipti¹⁹. Bu sınırlar kadının yargı ve yönetim bölgesi olup, bu bölgenin dışında yetkileri yoktur.

Taşrada ise 16. asır sonlarından itibaren kadınların yargı bölgeleri dahilinde devre çıkması gibi bir usulsüzlüğün yerleştiği görülmektedir. Normal olarak belki naîblerin teftiş veya keşif gibi işlemler için makul sayıda adamlarıyla köy ve nahiyelere gitmeleri gerekirken; köy köy, çoğun diğer mülki ve askeri amirler ve kalabalık bir maiyetle gezip, reayanın bedava yem ve yemeğin alıb, resm-i kısmet için zorla dava görmek²⁰, talep harici terke taksimi veya normal ölüm ve kaza sonucu ölümlerden cerime almak gibi yolsuzluklara başvurmaktadırlar. Bu konuda başta Prof. H. İnalcık'ın yayınlayıp açıkladığı Adaletnameler olmak üzere yayınlanan başka bel-

¹⁹ Osm. Nuri, *MUB*. s. 300 Evi. Çelebi, I. C. s. 396-432-472 den naklen.

²⁰ H. İnalcık, *Adaletnameler*, s. 129 ve 138 den bir örnek: «rüsum-u kısmete ğadr iylemişiz tekrar kısmet lâzımdır deyu kısmet idüb ekser müteveffa muhallelafatı ikişer ve üçer kere bu tarikle kısmet olunmayla gene «naib olanlar kadını ne mahalde oturub, icra-ı ahkam-ı şer'iyye idegelmişler ise ol mahalde oturub ve davet olunmayın çıkub karye be karye gezmeyenler».

geler de vardır²¹⁾. Benzer usulsüzlüğü kadıların naîbleri de kendi bölgelerinde tekrarlamaktaydılar. Bu durumun geniş ölçüde devrin enflasyonist konjonktürü ve iktisadi krizle ilgili olduğu, kadıların fazla kazanç için bu yola başvurdukları anlaşılıyor.

Bu tür örnek olayların artışı niyabet ve kadılıkta tayin müessesesinin bozulması ile de yakından ilgili olmalıdır. Naib tayini iltizam benzeri usulle yapılmağa başlamıştı.

Kadının Mülki Görevinde Kendisine Yardımcı Olanlar

Belirtildiği üzere kadı Osmanlı şehrinde, şeriat adamı olarak diğer görevlilerle yakın bir işbirliği içindedir ve görevleri de bu nedenle salt bir yargı organı olmanın ötesine taşar. Bu görevlere şehrin yönetimi, asayiş, esnaf loncalarının denetimi, üretimin, pazar yerlerinin kontrolü, narh ve fiyat kontrolü olarak saymıştık. Bunun dışında vakıfları, okul ve camilerin yönetimini denetlemek onun başlıca görevleridir. Gene imar nizamı, temizlik ve diğer alt yapısal hizmetlerin görülmesinde

---

²¹ Chicago Orient. İnst. Fotokopi arşivi, Kanunnameler III. A. 58-Nr. 61-11 den bir örnek; “darendeğanı ferman-ı hümayun... südde-i sadetime umur ve arzuhal gönderüb... nam kadı kadimden kadı otura geldiği mahkemede oturmayub naib ve kethüdasi ve ademleriyle çıkub karye be karye gezüb, fıkaranın ehl-i ıyallarıyla sakin oldukları evlerine konub, müft ve meccanen yem ve yemeklerin aldugundan gayri, akçelerin alub ve içlerinden biri fevt oldukda veresesinden cehren kısmet idüb..” Ayrıca dier bir örnek için bkz. Ç. Uluçay, 16 Asırda Saruhan’da Eşkiyalık, s. 112.

müeyyideci bir otorite olarak rol oynar. Bütün bu görevlerde de kendisine birtakım memurlar yardımcıdır. Esasen kadı icracı otoritelerle, onlar da kadıyla yakın işbirliğinde bulunmak zorundadırlar:

Kadının asayiş işlemi için işbirliğinde bulunduğu memurlar ve diğer görevliler şunlardır.

Subaşı: Osmanlı devrinin başlangıcında merkezden tayin edilirdi. 16. asır sonlarından itibaren beylerbeyi ve sancakbeyleri tarafından onlara bağlı bir memur olarak tayin edilmeğe başladı. Subaşı'nın asayişle ilgili görevleri sadece şehir içine mahsus değildir²². Esasen her sancak kazaya tekâbül eden şu başlıklara ayrılmıştır. Subaşı'nın tayinini beylerbeyi veya sancakbeyi bir mektupla kadıya bildirir ve bu durum sicile kaydolunur²³. İki görevi vardır. Birincisi *bad-ı heva* adı altında toplanan cürm-ü cinayet, niyabet, resm-i arusane gibi vergileri toplamaktır ki (mali görev) ikinci görev de bu mali göreve ilişkin olarak kolluk görevini yerine getirmektir. Kolluk görevi aslında geleneksel idare sisteminde yargı bölümünden bir görev olup, kadıya ait olması gerekir²⁴. Ancak kadının kolluk görevini vekâleten subaşıya bıraktığı malûmdur. Subaşı bu görevi onun adına yerine geti-

---

²² Ergenç, *Ankara*, s. 94.

²³ Jennings, *Kayseri*, s. 59'da, Kayseri subaşısının sancakbeyi tarafından tayin edildiği örneğini veriyor.

²⁴ Schweigger'in seyahatnamesinde, Alman şehirlerindeki *Profos* vey *Blutrichter*'i subaşına benzeterek açıklaması fonksiyonel bakımdan anlamlı bir örnektir.

rir ve ehl-i örfenddir. Bu nedenle kadının hükümlerinin ve merkezden gelen emirlerin uygulanmasını sağlamak, suçları önlemek ve suç işleyenleri takip edip yakalamak, kovuşturmak ve kadının suçlu görüp hüküm verdiklerini cezalandırmak onun görevidir. Şüpheli kimseleri takip edip, yakalamak hakkıdır. Ancak kadı hükmü olmaksızın cezalandıramaz. Bu yüzden gece gündüz bu gibileri mahkemeye sevk etmek yetkisi vardır²⁵. Subaşı bir anlamda adli zabıta, diğer anlamda en yüksek emniyet görevlilerinden biri ve infaz memuru olarak Osmanlı kadısının en başta gelen yardımcısıydı.

Yasakçılar (Asesler): Subaşının yanında, sancakbeyi tarafından atanan yeterince ases (yasakçı) bulunur. Bunlar geceleri çarşı ve pazar yerlerini beklerlerdi. Şehrin neresinde ne kadar ases bekleyeceği kanunnamelerde belirtilmişti. Görevleri karşılığında, asesler dükkân sahiplerinden belirli bir ücret alırdı. Bu ücret geliri Beylerbeyi veya sancakbeyine tahsis edilmiştir. Asesbaşılık genellikle 16. asırdan itibaren mukataaya veriliyordu. Bunlar, hırsızlık olayında ihmalleri görülürse tazminatla yükümlü idiler²⁶. Bir örnek “Rodoscuk (Tekirdağ) bağlarına korucu ve yasakçı lazım olduğundan, dergâh-ı muallâ yayabaşlarından İskender Subaşı yasakçı tayin edildiği, mektub-u şer’iyle ilâm olunmağın; kasaba-i

²⁵ Ergenç, *Ankara*, s. 95-96.

²⁶ Ö. Ergenç, *Ankara*, s. 97-98 den örnek; 9 Şaban 978 tarihli Konya Sicilinde; «Asesbaşılık mukataası 50 altına beylerbeyi kethüdası Mehmet bin Hamzaya» veriliyor.

mezbure ahalisi Müslüman ve kefereleri meclis-i şer' e (kadı mahkemesi) cem olub; mezbur İskender subaşı ve yoldaşlarından altı nefer kimesneye tarih-i sicilden (kadı siciline kayıtdan) günde yirmi akçe tayin eyleyüb... (Rodoscuk Şer' iyye Sicili. Nr. 1511 - s. 28 r. 14 CA 957/31 Mayıs 1550) hükmüdür. Kuşkusuz görevlilerin kontrolü kadıya ve naiblere aittir. İhale ile verilen bu görevin yerine getirilmesine dikkat ederlerdi.

16. asır sonlarından itibaren asayişsizliğin artması dolayısıyla subaşılar takviye kuvvet olarak yasakçılar verildi. Yasakçılar şehir asayişinde subaşı ve kadının yardımcısı olarak olağanüstü şartlar dolayısıyla ortaya çıktılar. Bu kuvveti genellikle kapıkulu askeri meydana getiriyordu²⁷. Özellikle 16. asır sonlarında sahte kapıkulu olarak ortaya çıkanları takib ve yakalamak da bunların görevleriydi.

Kale dizdarları: Beylerbeyi sancakbeyi ve kadının denetimi altında şehrin iç kalesinin (ki hazine ve mühim evrak buradadır) müdafaa ve inzibatından sorumlu olan dizdar ve kale erlerini de kadının yardımcısı olan ehl-i örf arasında saymak gerekir. Tabii bu takımın teftişi de kadıya ait bir görevdi. Kale dizdarlarının teftişi konusunda sayısız örneklerden birini verebiliriz; Yoros kalesi dizdarı Sadullah' ın kale içindeki evleri otluk olarak doldurduğu ve gece bağ ve bahçesine gidib kale hıfzında bulunmadığı için, Yoros kadısına teftiş etmesi için di-

---

²⁷ a.g.e., s. 99-108.

van-ı humayundan hüküm gönderiliyor. (BA, *Mühimme* 3, sh. 66-27, 21 N 966/27 Haziran 1559)

Osmanlı kadıları, sancakbeyi veya beylerbeyinin devamlı sefere gittikleri gözönüne alınırsa, esasında şehir yönetiminin ve güvenliğinin birinci derecede sorumlu amiriydi. Görevinin dini niteliği gereği, birçok müessese üzerinde meşru ve doğal görülen, sıkı bir denetim yetkisi de vardı. Buraya kadar saydığımız örf ehli dışında kadının esnaf ileri gelenleri, ayan ve eşraf ile de teması bulunup, bu gruplar nezdinde önemli yardımcılara sahip olduğunu belirtmek gerekir. Esnaf ileri gelenleriyle sadece narh tesbiti, lonca işlemlerine nezaret ve lonca kethüda ve yiğitbaşlarının tayin ve kaydı gibi konularda değil; asayiş işlerinde de işbirliği etmiştir. Örneğin 1599 yılında Ankara kadısı esnafın ileri gelenleriyle birlikte, ahaliyi Celali eşkiyasının saldırılarına karşı organize etmişti²⁸. Gene üretim ve zenaat dallarının denetiminde ve iktisadî tedbirler alınırken aynı yol izlenmiştir²⁹.

Şehirler ve civarındaki tekke ve zaviyelerdeki tarikat ehlinin yaşayışı ve faaliyeti de kadının gözetimi altındaydı. Ehl-i tarikat ve zaviye mensublarının siyasi-dini yönden muhalif ve muğayir hareketleri olmamasına, aynı şekilde medrese talebeleri arasındaki benzer durumlara da o dikkat etmek zorundaydı. Bunların tedi-

²⁸ Ergenç, *Ankara*, s. 136-21 Zilkaade 1007/17 Haziran 1599 tarihli sicil kaydından

²⁹ a.g.e., s. 138-Mum ve yünün şehir dışına çıkarılmaması için Ankara Kadısı ile esnaf kethüdasının müşterek karan.

bine dikkat eder veya merkezi hükümetten bu yolda emir gelirdi. Örneğin; Varna kadısına yazılan 4 M. 967 H/6 Ekim 1559 tarihli hükümde; Keligra(?) hisarındaki Saru Saltuk zaviyesi aşıklarından Mehmed'in şer'i şerife mu-gayir söz ettiğini ve tedib'i emrediliyor. (BA Mühimine defteri 3, hüküm 418)

Narh tesbitinde de esnaf ve ahalinin ileri gelenleri ka-diya yardımcı oluyordu. Bununla beraber *narh* konusunda kadının başlıca yardımcısı muhtesibtir. Onun için bu ko-nuyu gözden geçirmekte yarar görüyoruz.

Muhtesib ve narh işlemi: Muhtesib kelimesi «His-bâ»dan gelir. Bu Kur'anda rastlanmayan bir kelimedir. Zaten İslam hukukunda muhasebe anlamındadır, ve sonradan mali zabıta ve genelde zabıta gibi kullanıldı. Günlük hayatta Müslümanların, iyiye uymak kötüyü izlememek (emr-i bi'l mâruf ve nehy'u an'el münker) şeklinde, birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen kurallar bütünü olarak tarif edilmektedir. Şüphesiz; hisba sahi-bi olarak muhtesibin bu kadar geniş bir alanı neredeyse hayatın tümünü denetleyebilecek bir kurum olmayacağı açıktır. Bu nedenle bir zabıta ve hatta sadece çarşı pa-zar ve ekonomik faaliyeti denetleyen bir zabıta halinde ortaya çıktı. Nitekim bu kuruma 11. asırdan önce İspan-ya'da, 12. asırdan evvel de Mısır ve Suriye'de rastlan-madığı belirtilmektedir³⁰. Gene bu tür görevin başlangıcı da kesinlikle anlaşılmış değildir. Genellikle bu görev sa-

³⁰ C. Cahen. *Hisba*. Ene. of. İsi. vol: III, s. 486.

hibinin eski Hellen-Bizans şehirlerindeki «agoranomas» denen memurun İslam-Ortadoğu şehirlerindeki devamı olduğu ileri sürülür³¹ Emeviye devrinde muhtesib'in görevlerini *sahib al sukh* denen bir memur yerine getirmekteydi. Muhtesib, klâsik İslamda çarşı pazar kontrolü dışında, re'sen ahalinin toplum kurallarına uymasını denetler ve zorlardı. Muhtesib dini kurallara uyulmasını sağlayan geniş görevli bir memur olarak, kadıyı da bu konuda uyarır ve eleştirebilirdi. Osmanlı döneminde muhtesib'in bu görevleri son derece daralmış ve o diğer örf ehlini meydana getiren memurlar arasında özellikle çarşı pazar ve narh kontrolüyle, meskûkâtın rayicine dikkat etmekle görevli bir memur haline gelmiş olup, kadının başlıca yardımcısıydı. Her halde de görev alanı şehrin sınırlarının ötesine pek taşmamaktaydı.

Onaltıncı yüzyılda ve muhtemelen daha önceden de muhtesiblik iltizamla verilen bir görevdi ki “ihtisab mukataası” denirdi. Bu mukataa'nın genellikle kapıkullarından birine ya da iltizam sahibi birine verildiği biliniyor³². Bu mukataayı alan, bedelini cerimeden veya ihtisab rüsümünün tahsilinden çıkarırdı. Bazan bu mukataanın bir has olarak devlet ileri gelenlerine verildiği de oluyordu. Bu gelirler narha uymayan veya geleneğe aykırı üretimde bulunan esnaf ve zanaatkardan alınan cerimeler ile, çarşı pazara gelen mallardan alınan resim-

³¹ Pauly-Wissowa, *Byzantine Egypt*, West Johnson, s. 487 gene Demombynes, *Muslim Institutions*. s. 154-55

³² Ö. Ergenç, Ankara, s. 157.

lerden (yani ihtisab rüsumu) meydana gelmektedir. İhtisab rüsumu; a) *narhtık akçası* (ikişer akça ki narh konan maddeleri satandan alınır.) b) *bac-ı pazardan* ibarettir. Bac-ı pazar şehir ve pazara gelen malların giriş ve satışından alınır. Geleneksel Avrupa kentlerindeki *octroi* resmine benzer. Gene *rüsum-u kapan* ve *rüsum-u kantar* diye anılan resimler bu bütündendir.

Kadı ile muhtesibin önemli bir görevi para rayicine dikkat etmek ve alışverişin bu rayiç üzerinden yapılmasını gözetmektir. Tabii bu gözetim ve denetimi asıl yürüten muhtesibtir. Kadı ve muhtesibin başlıca görevi, iâşe maddelerine (bilhassa hevayic-i zarurîye denen et, ekmek, yakacak gibi-lat.res necessariae) narh koymak ve bunun uygulamasını sağlamaktır.

Narh esasta Ortaçağın sonuna doğru ortaya çıkan bir uygulamadır, diyor Cahen³³. Bu belki de fiatın resmi görevlilerce tesbiti olarak anlaşılmalıdır. Muhtesib, kadının yanında eşraftan ve lonca temsilcilerinden meydana gelen bir kurulla narhı tesbit eder. Narh usulü ihtisap kanunlarında etraflıca açıklanmıştır. 1562- 63 tarihli bir kanunname; «Muhtesib olan kimsenin kadı vasıtasıyla 10 a 14 üzere narh vermesini, o yerin ayan ve ihtiyarlarından ve emekçilerinden kimselerle hesabı yapıp ona göre ona ondört (% 40) kârla narhın tesbiti» emrediliyor³⁴.

³³ Cahen, *Hisba*. Ene. of İsi. vol: III., s. 488.

³⁴ Ö. Ergenç, *Ankara*, s. 159.

Bununla beraber bu ona-ondört (% 40) ün sabit bir oran olmadığını belirtmek gerekir. Bu oran ürüne, duruma, ticari fiyat oynamalarına, emeğe göre değişir ve narh tesbitinde mevsimin dahi rolü olup yılda birkaç kere yapılır. İnşaat ustalarının ücreti mevsimlere göre ayarlanır. Ekmeğe % 40 kâr konamaz. Bir demirci ile kitap süsleyicisinin (müzehhib) ürünü için aynı oranda narh konamaz. Bunun gibi birçok konular göz önünde bulundurulur³⁵. Narh'ın konuş usulü üzerine Prof. Barkan, neşrettiği İhtisab Kanunları'nda etraflı izahat vermiştik³⁶. Narh Tanzimat'ın ilanından sonra yavaş yavaş birçok maddeler üzerinden kalkmış ve nihayet et ve ekmeğe gibi birkaç zaruri madde ile sınırlı kalmıştı.

İstifçi ve karaborsacıları takib, esnafın teftişi, fiat, ölçü, kalite temizlik kontrolü ve uygunsuzluk edenleri cezalandırmak muhtesibin vazifesi idi. Özellikle yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra ihtisab ağalığı başkentte ve vilâyetlerde güvenlik ve malî görevlerle de yükümlü bir makam haline gelmiş, fakat zamanla ilgili kurumların yeniden kuruluşu tamamlandığından 19. yüzyıl ortalarında tamamen lağvedilmiştir³⁷.

³⁵ Ö. Ergenç, *Ankara*, s. 160 den örnekler; 1588-89 (997 H.) «narh listesinde badem halvasının okkasının 23 akçeye satılmasına, pazarbaşı ve muhtesib birlikte karar vermiş.» Zi'lkaade 1002 (temmuz 1594 de «Ankara eşraf ve ayânı müracaatla ekmeğin 400 dirheminin 1 akçe olmasını ister ve kabul ettirilerek sicile kaydedilir

³⁶ Ö.L. Barkan, İhtisab Kanunları. Türk Tarih Vesikaları Derg. Yıl 1942 C. Mil, s. 5-7-9.

³⁷ İ. Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, s. 112-113

Osmanlı kadısının en önemli bir görevi de büyük şehirlere taşradan sevkedilen, koyun (et ihtiyacı için) tahıl ve hattâ üzüm ve harb için gerekli stratejik maddelerin kaçakçılık konusu olması, yabancı tüccara devredilmemesidir. Bu nedenle merkezden sıkça gelen fermanlar istekleri ve pazar noktalarının denetimini kadıya emretmekteydi. Örnekler sayısızdır. Rumeli'nin sağ ve sol kolu (yani kuzey ve güney yolu ögesi) kadıları İstanbula koyun gönderilmesi hakkında bir Divan-ı hümayun hükmü (BA, *Mühimme* 3, Selh-i Muharrem 967/1 Kasım 1559, hüküm 479) veya İstanbul'dan Boğaz Hisarına varan bütün kadılara; «deryada küffar-ı haksara tereke verilmemesi» yani ecnebi gemilere tahıl devredilmemesi hususuna dikkat edilmesi hakkında hüküm (*Rodoscuk şer'iyye sicili*, Nr. 1511, s. 83 r, Evail-i CA 958/Mayıs 1551 ortası)

Kadının Mali ve Diğer Alandaki Görevleri

Kadının mali görevlerinin başında «avarız hanelerinin kayd ve muhafazası ve bu verginin toplanması gelmektedir³⁸. Kadının bir diğer malî görevi de para rayicine dikkat etmek, rayicden fazlaya sikke mübadelesini önlemek; tedavülde kalp veya kırkık sikke bulundurulmasına mani olarak, müsebbiblerini cezalandırmaktır. Merkezi hükümet bu konudaki emirlerini beylerbeyi, sancakbeyi

---

³⁸ Ogan, *1 Nolu Ankara Sicili*, s. 106. Burada avarız hanelerinin kaydına dair bir örnek vardır.

ve kadılara hitaben yazar³⁹. Mukataaya verilecek yerler için mukataa sahibine *iltizam tezkiresi* vermek ve mukataa beratinin sicile kaydı, kadının göreviydi⁴⁰.

Kadının bir görevi de ordunun ihtiyaçlarını temin, yol ve konaklama tesislerini önceden kontrol ve bilhassa toplanan verginin orduya seri'an yetiştirilmesi idi. Nitekim 1583 Temmuzunda Murtazaabad kadısı Ahmed Efendi nüzul vergisini toplayıp, bizzat Erzurum'a kadar giderek orduya teslim etmişti⁴¹. Bundan başka tesbit edilen narh üzere, civar köylüleri ordunun geçeceği yere mal sevkedip sattırdı (bir mükellefiyetdi; buna *sürsat* denir ve kadı bu işlemi örgütlerdi).

Şehrin alt yapısal tesis ve hizmetlerinin gözetilmesi onun görevlerinin başında gelir. Bu nedenle vakıf mütevellilerini kontrol ve azl yetkisi de vardır. Esasta müteveli ve vakıf geliri toplayan cabî gibi memurlar onun tarafından tayin edilmekteydi⁴². Gene vakıf kurumlarından sayılan medreseleri kontrol etmek, müderrislerinin tayin veya azli için *arz* yetkisi, imaretlerin ve talebe-i ulûmun

³⁹ A. Refik, *1200-55 arası İstanbul*, s. 16 dan naklen, bir ferman örneği veriyor; «Şam Valisine ve Şam-ı şerif kadısına hitaben yazılmıştır. Aynı şekilde, H. İncelik, *Adaletnameler*; 1595 ve 1520 Adalet- name-leri: A. Refik, *Hicri 12. Asırda İstanbul*, s. 98.

⁴⁰ Ongan, 1 Nolu Ankara, s. 36-38 Nr. 83. "Ankara Yahudilerinden alınacak üzüm bac'ının iltizamının 5600 akçeye Yunus'a verildiğine dair tezkire."

⁴¹ Ergenç, *a.g.e.*, sah. 126.

⁴² Ongan, 1 Nolu Ankara, s. 36-38 Nr. 87'den örnek: "Bursa'daki İsa Bey vakfının Ankara'daki dükkanlarına ve Murtazabad'ın Kayı köyüne Nizami'nin cabî tayini."

iaşesini denetlemek ve gözetmek onun görevidir⁴³. Esasen vakıf medrese gibi kurumlar üzerinde Kadının otoriter kontrolü daha eski devirlere kadar uzanmaktadır. Kadılar Memlûk devletinde de vakıf gelirleri ve mali meseleler kadar, şehrin mektepleri ve mali idarelerinden sorumlu idiler⁴⁴.

Kadının bir diğer görevi; geleneksel şehirde büyük sorun olan iaş ktlığının giderilmesi ve civar yerlerdeki kaynaklardan teminini gözeterek, istifçilik ve karaborsacılık benzeri yolsuzlukları önlemektir⁴⁵. Evasıt-ı Zilhicce 1159/1746 Aralık sonu tarihli bir ferman Bursa kadısına; kıtlık dolayısıyla Eskişehir ve civar tüccarların Bursa'ya hinta ve şeîr (arpa, buğday) getirib satmadığını, ambar sahiblerinin oraya gidip buğday aldıklarını ve civar kazalarda kâfi olan zahirenin bunlarca satın alınmasının önlenmesini emrediyor. Bu tip önleyici mekanizmaların bölge çapında da kadınların yürüttüğüne bir delildir. (Bursa Şer'iyye sic. 1159 sene, No: B 168 Evasıt-ı Zilhicce/1746 Aralık sonu)

---

⁴³ Dağlıoğlu, *Bursa*, s. 96 dan örnek: «Bursa Muradiye Medresesine müderris tayini ve Muradiye imaretinin talebeye vereceği yemek 8 Zilhicce 987 (1579) tarihli *a.g.e.*, s. 51 7 Receb 979/1567 tarihli diğer bir örnek.

⁴⁴ Lapidus, *Muslim Cities*. s. 136.

⁴⁵ İhtisab Kanununda değindğimiz bu fonksiyona birkaç örnek vermekle yetinelim, Örneğin 16. asır Bursa sicillerinde, «şehre soğan ve hububat gönderilmesine dair» bir kayıt. Dağlıoğlu, *Bursa*, ves. 34 ve ves. 42. Gene aynı dönemde İstanbul sicillerinde «Mısır'dan gönderilen pirincin İstanbul'dan başka yerlerde boşaltılmamasına» dair hükümler vardır. A. Refik, 16. *Asırda İstanbul*, dah. 120 ves. 151

İmar Denetimi ve Kadılar

Şehrin imar düzeninin denetimi konusunda kadının başyardımcısı mimarbaşdır. Su yolları ve surlar ve yol üzerine bina kurulmaması, sundurma ve balkonların so-kağa sarkmaması, gayrimüslim semtlerindeki evlerin içine hamam yapılmaması, mezarlık ve pazar yerlerinin kadının izni olmaksızın nakledilmemesi ve bu konulardaki faaliyetin onun yürüteceği muameleye bağlı olması konusudur. Özellikle pazar kurulacak yerlerin tesbiti veya mevcut pazar yerlerinin değiştirilmesi konusu İmparatorlukta merkeziyetçi bir ekonomik yönetime bağlıdır. Bu konularda mahallin kadısının makul sebepleri sayarak durumu Saraya arz etmesi ile oradan çıkacak müsaade üzerine işlem yapılır. Nitekim elimizde mevcut olan bu tür bir belgede bu süreç açıkça görülmektedir. Topkapı Sarayı Arşivindeki bir berata göre; İstanbul kadısı Efendi, halen Eğrikapı'da kurulmakta olan haftalık pazar'ın o yerin geliş ve geçişini (murur-u ubur) aksattığını ve semt sakinlerinin isteği üzerine, pazar yerinin Çukurbostan'da yeni kurulan dükkanlar önüne (Edirne kapı Mihrimah Sultan Camii Evkafı dükkanları) nakledilmesinin daha uygun olacağını Saray'a arz etmiştir. Saray'ın verdiği Evahir-i Receb 1010 (Ocak 1602) tarihli berat'la kadının arzı üzerine bu naklin uygun görüldüğü ve yapılması emredilmektedir⁴⁶. İmar kanunlarında kadının baş müşaviri ve yetkili adamı mimarbaş olmakla

⁴⁶ Topkapı Sar. Arşivi: berat Nr. 9285 Evahiri Receb 1010(Ocak 1602)

beraber nihaî merci kadıdır ve Babıâliye sorulacak meselelerde onun aracılığı gerekir. Örneğin cami civarında Hristiyan oturtulmaması (A. Refik 16. asır, sah. 15) veya Yahudi mezarlığının yerinin değiştirilmesi (A. Refik 1200-55 İst. s. 29) veya şehrin su yolu tamiri için filan yerden su getirilmesi gibi örneklerde emir istihsali bu usulle mümkündür. Bu konularda Prof. İncalcık ve Osman Nuri Bey'de daha etraflı örnek bulunacaktır⁴⁷. İmar nizamına ilişkin müsaade istihsalinde müracaat makamı kadıdır. Azınlık cemaatları mabed tamiri gerekirse müsaade için ona istida takdim ederlerdi. O da konuyu mimarbaşına tahkik ettirerek izin verir ve sicile müracaatı ve verilen izni kaydeder. Yetkisini aşan konularda merkeze sorar. (A. Refik 16. Asırda İstanbul Hayatı 44-45-46. sayfeler) gene mimarbaşının gerekli gördüğü yıkım işlemleri onun müsaadesiyle olur⁴⁸. İnşaat işçilerinin ücretinin ve malzeme fiyatının tesbiti, mimarbaşı ile lonca temsilcilerinin onun huzurunda toplanmasıyla yapılır ve sicile kaydedilir⁴⁹.

---

⁴⁷ İncalcık-İstanbul. Ene. of İsi. Osman Nuri MUB. Kadının Vezai-fi Belediyesi bahsi

⁴⁸ Şerafettin Turan, *Osmanlı teşkilatında Hassa Mimarları*, sh. 3 sh.9-10.

⁴⁹ a.g.m., s. 5-9

Kadı ve Diğer Memurlar Arasındaki Hiyerarşik İlişki

Kadı bütün bu görevleri arasında askeri sınıf mensublarının da (vergiden muaf müslim, gayrimüslim yönetici veya yönetime yardımcı olmaktan dolayı imtiyaz ve ihtiyar sahibi olmuş zümre) teftişiyle görevliydi. Esasen kadının ehl-i örf mensubuyla olan ilişkisine değinmekte fayda vardır. Klasik devirden beri ortadoğu şehrinde kadı ile valinin arasındaki sıkı işbirliğinin sebebi, kadının yöneticinin infaz kuvvetine olan ihtiyacı, ikincisinin de birincinin hukuki hüküm karar ve istişaresine olan ihtiyacıdır. Temelde bu ilişki Osmanlı İmparatorluğunda da devam etmekteydi. Görev ve yetki bakımından önceden anlattıklarımıza ilave edilecek şu hususlar vardır; beylerbeyi veya sancak beyi'nin idari sorunlar veya reayanın müracaatı ile ilgili olarak kadıya mübaşir ve mektub göndermesi nadir örneklerden değildi⁵⁰. Beylerbeyi veya sancak beyinin kadıyı sefere giderken şehirde vekili mutlak olarak bıraktığı da biliniyor. Örneğin Ankara sancak beyi Mustafa Bey 1598- 99 seferinde Kadı İbrahim Çelebi'yi bir mektubla vekil bırakmıştı⁵¹. Demek ki adalet ve infaz; yargı ve icranın birbirinden ayrılmaz fonksiyonlar oluşu ölçüsünde, bir işbirliği de söz konusuydu. Uriel Heyd; kadı ve beylerbeyiler arasındaki sürtüşmeden söz eder. Ona göre ehl-i örf, kadının adaleti icrasına karışır ve hükümlerini uygulayıp uygulamamak

⁵⁰ Ergenç, Ankara, sh. 88.

⁵¹ a.g.e. sh. 92.

üzerinde karar verir. Muhtemelen buhran ve çöküntü zamanlarına ait örneklerle dayanarak ileri sürülen böyle bir iddiayı⁵² Osmanlı taşra idaresinin oldukça devamlı bir özelliği saymak mümkün müdür? Teorik bakımdan hiyerarşik düzende beylerbeyi veya sancak beyinin kadıya üstün bir yanı yoktur. Ancak verdiği örnekler Heyd'in yorumuna katılmaya yeterli midir? Mahkemenin istiklâli ilkesi bakımından örfi ve şer'i memurlar arasında yetki bakımından hassas bir dengenin bulunması gerekirdi. Ancak bu ideal sistemin ne zaman ve ne derecede işleyebildiği ilginç bir problemdir.

Diğer yandan bir valinin makamına oturması onun tayin beratının kadı tarafından tahkik edilip sicile kaydı ile mümkün olmaktadır. Nitekim 1601'de Dede Bey seferde iken Ankara sancağı Mehmet Bey'e verilmişti. Kadı, Mehmed Bey'in beratını kabul edip görevi vermedi ve Saraya sordu⁵³. Aynı şekilde sancakbeyi tayin edilen eski Celali Kalenderoğlu'nu, Ankara kadısı Vildanzade Ahmet Efendi 1607 yılında; «Vali olarak değil, eşkiya gibi geldiği» gerekçesiyle şehre sokmamıştı⁵⁴.

Kadılar Nasıl Denetlenirdi

Bu konuda devamlı bir teftiş mekanizmasının kurulduğu söylenemez. Kadıların suistimali, kanunsuzca verdikleri hükümler ahalinin şikayetine sebep olur veya

---

⁵² Heyd. 219

⁵³ Ergenç, s. 125.

⁵⁴ a.g.e., sah. 125 Naima C. II, sah. 10'dan naklen

devlet yönetiminin dikkatini çekerse, teftiş yoluna gidilirdi. Bu gibi hallerde merkezi hükümet beylerbeyi veya sancak beyi rütbesinde birini gönderir ki buna *müfettiş* paşa denirdi. Yahut da dergâh-ı alî çavuşlarından biri *mübaşir müfettiş* olarak gönderilirdi⁵⁵. Daha önce Ankara sicilindeki bir hüküm zikredilerek, «Bayburd kadısının teftişi için Ankara sancakbeyi ve kadısına emir verildiği» belirtilmişti. (Ankara sicili İ-s. 39. Nr. 105). Bir kadının çok kere padişah fermanıyla bir başka kadının icraatını denetlediği görülmektedir⁵⁶. Bu tür teftişlerin daha çok bir bölgede yolsuzluk ve şikayet artınca komşu kadınlara yaptırıldığını Heyd de belirtiyor⁵⁷.

Bu gibi hallerde, merkezden de bir kadının teftişle görevlendirilerek gönderildiği olmuştur. Bunlara Toprak kadısı denmektedir. Yolsuzluğun arttığı bölgelere teftiş için seyyar kadılar gider, gereğinde davalara da bakarlardı. Bunlara *Mehayif müfettişi* denmektedir⁵⁸. Yolsuzluğu anlaşılan kadı ekseri merkezden gönderilen çavuşlar marifetiyle tevkif ettirilip merkeze izhar olunurdu. Buna bir örnek olarak, Evahir-ı Şaban 1076 tarihli, Saruhan sancağı mütesellimine yazılan bir fermanı zikredebiliriz. Burada Manisa kadısının tevkifi ve gönderilen çavuşa teslim edilerek merkeze gönderilmesi emrediliyor⁵⁹.

⁵⁵ V. Heyd, a.g.e., sah. 228.

⁵⁶ İnalçık, *Mahkeme*. İsi. Ans. s. 149.

⁵⁷ Heyd, a.g.e., sah. 228.

⁵⁸ Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, sah. 126-128.

⁵⁹ Ç. Uluçay 17. Asırda Saruhan, sah. 385 ves. 187.

Bunların dışında kadılar kendi bölgelerine tayin ettikleri naîblerini normal olarak teftiş etmekle mükellef-tiler. Nazarî olarak her yeni tayin edilen kadı, kendinden evvelki kadının hüküm ve amelini gözden geçirmekle mükelleftir. Bu konuda; «kadı-yı cedîd olan kimse ibtidaki mahall-i hükümete cülûs eyliye, ol mahalde mahbus olan ademlerin hallerine nazar eyliye ve her birisi ne husus içün habs olunduğun istifsar eyliye. Kadı-yı cedîd olan kimesne ol mahbusların hakkında ma'zul olan kadının kavlfîyle amel eylemiye»⁶⁰ denmektedir. Ancak bu konuda bir uygulama olduğunu tesbit edemedim. Kadıların mahalli halk ve çıkar grublarıyla kaynaşmalarını önlemek için 20 aydan fazla bir yerde görev yapamamaları da suîstimali önlemeye yönelik bir tedbirdi.

Kadıların Protokoldeki Yeri

İslam tarihinin her döneminde kadılar en yüksek mevkilere kadar yükselebilmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğunda da ilmiye ricalinden olduklarından, ayrı bir statüleri vardı. Daha Abbasiler devrinde kadının ayrı bir giyimi ve ayrı bir tören kıyafeti vardı⁶¹.

Osmanlı devlet protokolünde de kadıların hiyerarşide ve etikette ayrı bir yerleri vardı. Mevleviyet sahibi olup olmamalarına göre titülatürleri de değişirdi. Fatih Kanunnamesinde mevleviyet payeliler için; «Akde'l

⁶⁰ Şerh-ül Mevkufati-cild-i sani sah. 59.

⁶¹ Demombynes. Musl. Institut. Sah. 153.

kuzatî'l müslimin ulâ vulâdî'l muvahhîdin, made- nü'l-fazl ve'l yakîn varis'ul ulum'il enbiya ve'l mürselin, huccet'ul hakk ale'l halik ecmaîn, elmuhtas bi-mezîd-i inayet'ul melik'ul muîn, mevlana... ziyde fazluhu» el-kabının kullanılması belirtilmiştir. Kaza kadıları için: «Kudvet'ul kud'at ve'l hükkam mevlana... kadısı zîyde fazluhu» elkabı kullanılıyor⁶².

Herşeyden önce ilmiye sınıfının ayrıcalıklarına sahiptiler. Kul zümresinden olmadıklarından, ehl-i örf gibi siyasetle cezalandırılmazlardı. «İlmiye sınıfının kanı akıtılamaz»⁶³ prensibi, istisnası Osmanlı tarihinde pek nadir görülen sert bir kuraldı.

Kadı bir hukuk adamı ve yargıçtı. Mahkemesine, verdiği kararların tutulduğu noter kayıtlarına müdahale edilemezdi. Bu istiklâl-i mahkeme prensibine uyulmuştur. Fakat kadı aynı zamanda bir beledî amir, bir asayiş görevlisi bir mali yetkilidir. Bu alanda merkezi hükümetin denetimi, yol göstermesi ve amirliği sözkonusudur. Vakıf, medrese teftişinde bağımsızdır. Tımar ve arazi davalarında söz sahibidir, ama hüküm verirken bir fıkıh adamı olduğu kadar bir memurdur. Davalarda şer'i konuyu müftüye sorabilir (fetva) ama örfi davalarda örfi mevzuatın gereğiyle hüküm verir. Bir hukukçu ve idare

⁶² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, sah. 111-112

⁶³ 1595 adaletnamesinde, Sultan mahalli yöneticileri yolsuzluktan dolayı tehdit ederken, Kadıları siyasetle cezalandıramayacağından şu ibare kullanılmıştır. «Kadılar dahi dibekte doğulub helâk olub» H. İnalcık, *Adaletnameler*, 1595 Adaletnamesi.

adamıdır. Nihayet bir şer'iat görevlisi olarak İslam cemaatinin temsilcisidir. Ahalinin istekleri doğrultusunda bazen onların protestoları adına, merkezi hükümete arzda bulunur, yazıyla talebde de bulunur. Bu da onu örfi memurlardan ayıran bir statüdür ve bunun için de bir fıkıh adamı olarak siyaset cezasından masundur.

3. BÖLÜM

OSMANLI ŞEHİRLERİNDE MAHKEME

**(Binanın Yeri, Yargılama Usulü, Mahkeme
Görevlileri,
Mahkeme Gelirleri ve Arşiv)**

Bu bölümde Osmanlı kentindeki mahkeme, mahkeme görevleri ve görevlileri, arşiv, mahkeme gelirleri ve yargılama usulünden söz edilecektir.

Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme Binasının Yeri

Geleneksel kentlerde mahkeme binası zamanla kurumlaşma sonucu ortaya çıkan bir yapıdır. Yargının büyük kitle için bir müracaat ve celb yeri olmadığı, geleneksel kentlerde böyle bir anıtsal bina geç ortaya çıkmıştır¹. Ortaçağ İslam topluluklarında da bu özellik göze

---

¹ Bugün örneğin Türkiye de genellikle adliye personelinin ifadesine göre; mahkemelerin iş hacmi ikiyüz milyon nüfuslu bir ülkeninki kadardır. Geleneksel toplumlarda insanlar her mesele için kolayca kadı önüne çıkmazlardı.

çarpmaktadır. Ortadoğu ülkelerinde çağdaş endüstriyel metropoliten kent oluşumuna geçiş, Avrupa'dan biraz geç olduğu için bu geleneksel özellik bazı istisnalarıyla daha uzun zaman devam etmiştir.

İslam'ın ilk zamanlarından bu yana kadının yargı makamını saptarken, bu kurumun prensiplerini hatırlatmak gerekiyor. Kadı İslam cemaatinin hakimi olduğundan davayı camilerde görmektedir. Cami aynı zamanda medrese idi. 8. milâdi asra kadar bu tatbikatın yaygın olduğu E. Tyan tarafından teyîd ediliyor². Ancak mahkeme'nin camide kurulması gibi bir kesin kurala da teoride rastlanmamaktadır. Tersine Şafiî doktrininde mahkemeye her başvuranın (uygunsuz kimselerin) camiye girmesi mekruh sayıldığından bu uygulama yasaklanmaktadır. Hükümdar Şafii mezhepten olursa, kadı Hanefî de olsa camide yargılama yasak edilebilir³. Esas prensip; Müslümanların kolayca ulaşabilecekleri bir yerde mahkeme kurulmasıdır.

Adaletin icrasında mekân farkı gözetilmez. Kadı mahkemeyi rivayete göre evinde de kurmuştur. Eski İran ananelerinin taklidi sonucu; kadının evinin kapısında yargı görevini yerine getirdiği de biliniyor⁴.

Kadı kentin açık yolu üzerinde de hüküm verebilir.

² Tyan, Hist. D1'Organisatione Jurid. İslam. Sah. 276.

³ Sachau, Mohammedanisches Recht nach Schafiitischen Lehre, sah. 687 ve bkz. A. Schimmel, Kalif und Kadi im Spaetmittelalterlichem Agypten, sah. 28.

⁴ Tyan, *a.g.e.*, sah. 277+278.

Nihayet kadı müderris ise medresede de adaleti yerine getirebilir⁵. (Camide mahkeme kurarsa umumiyetle sırtını mihraba döndürerek oturması tavsiye edilmektedir.) Fatimîler, Eyyubîler ve Memlûkler devrinde kadıların kendi evlerinde mahkeme kurdukları da bilinmektedir⁶.

Osmanlı kentlerinde anıtsal bir resmi mahkeme binası yoktu. Genellikle kadı kendi evini mahkeme olarak kullanır. Ancak bu bina hususi mesken niteliğini de kaybeder. Ahali davayı serbestçe takib edebilir ve burası mahkeme binası niteliğini kazanır. Prof. Akdağ mahkemenin bazen kentin büyük camii yanında olduğunu söyler⁷. Ancak büyük cami etrafı, esasen yüksek rütbeli kimselerin oturduğu yer olduğuna göre durum bundan ileri geliyor olabilir. 19. yy. ortalarına kadar İstanbul kadısının belli bir mahkeme binası yoktu. Kadının hususi konağı mahkeme olarak kullanılmaktaydı. Örneğin 1252 H./*1836 M/de İstanbul Kadılığı Mahkemesi Edirnekapı'da idi. Ertesi yıl kadı değişince mahkeme binası da halefinin Ayasofya'daki konağı oldu. Fakat 1837'de kadının fonksiyonları azaltılmış, memuriyet eski önemini kaybetmişti. Bunun üzerine İstanbul Kadı'sının makamını ve dolayısıyla mahkemesini Bab-ı Meşîhâtteki boş odalara naklettiler ve böylece belki de İslam tarihinde ilk defa olarak⁸ kadı anonim, resmî bir mahkeme dairesinde

⁵ Tyan, *a.g.e.*, sah. 279.

⁶ Tyan, *a.g.e.*, sah. 278.

⁷ Akdağ, T. İkt. İçt. Tarihi, C. II, sah. 76.

⁸ Osman Nuri, *Muhtasar Mecelle-i Umur-u Belediye* İkinci ta'b, İstanbul 1341, sah 7-9

görevini yerine getirmeğe başlamış oldu. Bu kentsel modernleşmenin bir sonucudur.

Anadolu kentlerinde de durum İstanbul'daki gibi idi. Meselâ 16. yy sonlarında Ankara'da belirli bir mahkeme binası yoktu. (1605 Martında Ankara'ya tayin edilen Kadı Şemseddin Efendi, Mercan Bey'in evini kiralamış ve burası mahkeme olmuştu).⁹ Konya'da da belirli bir mahkeme binası yoktu.

Mahkeme böylesine hususi meskende bulunmasına rağmen dokunulmazlığı ve resmî niteliği olan bir bina haline gelmişti. Örneğin 16. yy'da Manisa'da, reayadan bir kısım halk bazı muafiyetleri mukabilinde kendilerinden *bildar bedeli* istenince, aşçı Ahmed'in başbuğluğunda ayaklanıp kadının mahkemesini basmışlardır. Bu hareket şiddetle cezalandırılmış ve fiilin haksızlıktan ileri gelip gelmediği araştırılmaya gerek görülmeden; isyancıların cezalandırılmaları için merkezden emir gönderilmişti¹⁰.

Yargılama Usulü

İslam hukukuna göre mahkeme sadece bir hâkimden kurulacaktır. Yargının bir hakimler kurulunca yerine getirilmesi yasaktır. Bu monist kural İslam yargılama usulünün temelidir ve sünnî mezhebinin bütün okullarınca

⁹ Ergenç, *Ankara*, sah. 14 ve sah. 46.

¹⁰ Çağatay Uluçay, 16. Asırda Saruhanda Eşkiyalık, sah. 358-359, Vesika 164.

kabul edilmiştir¹¹. E. Tyan bu kuralı, Bizans valisinin tek yargıç olma sisteminin devamı olarak niteliyor. Orada da valinin yanında bir *consilium magistra* vardı. Bu müessesese İslam yargılama usulünde «maşveret» prensibi ile devam etti. Bu meşveret fonksiyonu isminden anlaşılacağı üzere «consultation juridique» düzeyindedir. Yargılama ve hüküm ise sadece kadıya aittir.¹²

Mahkemenin açık olması prensibi: Mahkemede diğer fukahanın ve dinleyicilerin hazır bulunması temel prensiptir. İslam hukukçularının genel kanısına göre açıkta cereyan etmeyen bir duruşma şaibelidir¹³. Bu nedenle kadı, hatta «meşveret» fonksiyonunu bile ilgili kişilerle örneğin evinde yerine getiremez. Ayrıca bunların kanaat ve önerilerinin kayda geçirilmesi gerekli görülmüştür¹⁴.

«Maşveret» sistemi temelde İslam hukukunun temel kurumlarından biri yanî ifta (fetva) ile biçimlenmiştir. İbn Fadlan'a göre Kadılar dava sonunda hüküm verirken iki müşavirin orada hazır olması gereklidir¹⁵. Bu kural ve kurumun Osmanlı hukukunda devam ettiği görülecektir.

Kadı aslında kendisine müracaat eden ve aralarında münazaa olanlara hakemlik eden kimsedir. İcra ve infaz kudreti olmadan kanuna (şeriat) göre hükmeden kişidir.

¹¹ Tyan, a.g.e., sah. 212.

¹² a.g.e., sah. 214-215.

¹³ a.g.e., sah. 216.

¹⁴ a.g.e., sah. 236.

¹⁵ Tyan, a.g.e., 231.

Bu nedenlerle kararlarını yalnız olarak vermesi gerekir¹⁶. Emevîler devrinde kadı ceza ve infaz meseleleriyle meşguldü. Fakat Abbasîlerin ilk devrinden itibaren kadı cezaî konularda tahkik ve teftiş ve infaz görevini bıraktı. Bu konu kısmen polise (şurta) bırakıldı ki,¹⁷ müessese Osmanlılarda daha da gelişmiş gibi görünmektedir. Ancak onun hükmün infazı konusunda da sorumluluğu olduğu açıktır.

Kadının duruşması herkese açık olmalıdır. Başlangıçta cami bunun için mahkeme yeri olarak seçilmişti. Başka bir binada yargılama yapılıyor ise kapı açık olmalıdır. Şayet kadının evi mahkeme ise; evinin kapısını açık tutmalıdır¹⁸. Nazariyatda mahkeme günlerinin adı ve sayısı saptanmamıştır.

Kadı İslamın ilk zamanlarından beri bu konuda serbesttir. Duruşma için istediği günleri seçer. Uygulamada iki gün seçmekte olduklarını Tyan bildiriyor. Kadı kadınlar için ayrı bir gün tayin eder veya onları erkeklerden önce mahkemeye alır¹⁹.

Osmanlı mahkemelerinde açıklık prensibi carî idi. Mahkeme esasta gece gündüz müracaata açık olmalıdır. Özellikle örf ehlinin ani müracaatı geri çevrilemez. Mahkemelerde duruşmaların açık olduğu *sicill-î mahfuz* denilen zabıt defterlerinde her kaydın altında o dava ile

¹⁶ Demombynes, *a.g.e.*, sah. 146.

¹⁷ Schacht, *a.g.e.*, sah. 148.

¹⁸ Tyan, *a.g.e.*, 282.

¹⁹ Tyan, *a.g.e.*, sah. 282.

ilgili bir takım kimselerin isimlerinin yazılı olmasından anlaşıyor. Bunlar davaya göre değişmektedir. Bazı davada şehir kethüdası, müderrisler, yeniçeri ihtiyarları, esnaf davalarında esnaf ileri gelenleri dinleyici ve *şu-hud'ul hal* üyeleri arasında yer alıyor. Bazı ahvalde buraya girenlerin bir önceki davada şahit olduğu da görülüyor²⁰. Şuhud'ul hal muhtemelen müşavere vazifesini de gören bir kuruldur. Bu konu ilerde bu açıdan tekrar ele alınacaktır.

Mahkemenin bir davaya bakarken yetki ve görev yönünden ne gibi kıstaslara dayandığını da gözden geçirmek gerekir. Prof. İncılık, XV. yy sicillerine göre Osmanlı mahkemelerine mustamînlerin de (tebadan olmayan gayri müslim) başvurduğunu söylüyor. Bunlar sadece müslimler veya tebadan gayri müslimler ile olan davalarında değil, kendi aralarında ki nizanın halli için de Osmanlı kadısına başvurmaktaydılar. Böyle durumda Kadı davayı bir hakem kuruluna havale ederek hüküm veriyor. Sözü geçen kurul yabancıardan kuruluydu ve böyle bir *çözüm* şekli şer'î hukuka uygundu²¹.

Osmanlı kadısı yargılamayı Hanefî mezhebi'nin kurallarına göre yapar. Fakat davacı davasının diğer üç mezhepten birinin ahkâmına ve içtihadına göre bakılmasını talep ederse buna uyulmak zorundadır. Nitekim Bursa sicillerinde Şafî okulun kurallarına göre verilen hükümler bulunduğunu Prof. İncılık zikretmektedir. Aynı

²⁰ Ergenç, a.g.e., sah. 121.

²¹ İncılık, "Mahkeme", İslâm Ans. Cild VIII. sah. 150.

şekilde şer'î mahiyette olmayan meseleler için kadılar ilgili kurallara göre hüküm verir. Yani örfî kanunlar, yasa-
sakname ve benzeri kaynaklar, özellikle malî konular için bağlayıcıdır.²²

Esas olarak; davalıların kendi bölgesi kadılığının mahkemesinde yargılanmayı isteme hakkı olduğunu Ebu'suud Efendi'nin bir fetvasından öğreniyoruz. Burada *mudde-i aleyh'in bölgesi mahkemesi yetkili* kılınmıştır²³.

Kadının yetkili veya yetkisiz olduğunu saptamaya yarayan ölçüler ise şunlardır. Kadı, babasının (azadlı köle ise eski efendisinin) ve nesebten birinci derecedeki yakınlarının taraf olduğu davada hüküm veremez. Buna karşılık hasta, aç ve aşırı yorgun değilse hiç bir dava ve müracaatı reddedemez. Her iki tarafa da (müslim, gayrimüslim - kadın erkek)²⁴ eşit şekilde muamele etmek zorundadır. Eşitlik önemli prensiptir²⁵. Tarafların öneri, ifade ve cümlelerini dinlemekten ve nazar-ı dik-

²² İnalçık, a.g.e., sah. 151.

²³ «Zeyd-i Yahudi İstanbul'dan bir maslahat için Galataya vardıkta, Amr-ı Nasranî; üzerinde hakkım vardır. Galata Kadısına varalum dedikte, Zeyd; Benim kadım İstanbul kadısıdır ona varalım demeğe kadir olur mu? El Cevab; Olur. Ebussuud» - F. Selle, *ibid*, sah. 18, mesele 13.

²⁴ Demekki gayrimüslimlerin şehadetinin kabul edilmemesi gibi uygulamalar, teoriden çok sosyo-ekonomik yapının bir yansımasıdır. Örneğin Osm. İmp. da gayrimüslim teba'nın kendi cemaat mahkemelerine başvurması da bu son durumun yarattığı bir özellik, bir kurumdur. Mafih gayrimüslimlerin dava veya alacağın ve satışın tescili ve miras taksimi konusunda mahkeme-i şer'e başvurduğunun sayısız örnekleri vardır.

²⁵ Tornaw, a.g.e., sah. 195.

kate almaktan kaçınamaz. Kimseye kaba davranamaz ve şahidlere cevap ve ifade teklif edemez²⁶. Bu konuda fukaha kadının yargılama esnasındaki davranış ve etiketini ayrıntısı ile belirtmişlerdir. Buna göre; kadı adaleti uygularken en iyi ve temiz bir şekilde giyinmeli, lâübalı bir biçimde oturmamalı, taraflarla katiyen selâmlaşmamalıdır. Şahit selâm verirse selâmını iade eder²⁷. Kadı taraflardan biriyle, dava konusu dışında konuşamaz, işaretleşemez, sessizce konuşma ve lâtife etme gibi fiillerde bulunamaz. Taraflardan birine ziyafet vermesi veya ziyafete icabeti de yasaktır²⁸. Klâsik İslami dönemde; mahkemelerde kadının sağında ve solunda *şuhud* yani *consilium* üyeleri yer alıyordu. *Cilvaz* denen memur kapıda durup, müracaatçılara yer gösteriyordu. Taraflar kadının bulunduğu yerden en aşağıdaki arşın aşağıda yer alacak ve ifade sırasında ayakta duracaklardır. Mahkemeye çıkış sıraya göredir. Gerek davanın gerek müracaatçıların sırasını önceden tesbit ederler ve pusulalarla bildirirlerdi²⁹. Muhzır veya *avan* denen memur inzibati temin ederdi. Duruşma sırasında gülmek, konuşmak, lâf etmek derhal cezalandırılır. Kadıyı celse esnasında adaletsizlikle suçlamak cezayı müstelzimdir. Davalı ve davacı da duruşmanın inzibatını bozup karşılıklı tartışamaz. Bu durumlarda verilecek ceza kadının takdirine

²⁶ Schacht, a.g.e., 188-189.

²⁷ Tyan, a.g.e., sah 280.

²⁸ *Al Mevkufeti Şerhi*, sah. 60, 2. cild.

²⁹ Tyan, a.g.e., sah. 281-82.

göredir³⁰.

Kadı duruşmada hazır olmayan taraf (ga'ib) aleyhinde hüküm veremez. Ancak bu kimse adına onun vekilinin hazır olması gereklidir. O takdirde hüküm verilebilir. Hüküm vermeden önce kadının fukahanın veya konu üzerinde bilgisi olanların oyuna başvurma hakkı vardır. Müşavere İslam hukukçularınca tavsiye edilmektedir. Üçüncü hicri asırdan beri kadılar hüküm vermek istedikleri sayıda müşavir tayin ediyorlardı³¹. Böylelikle daha sağlıklı hüküm verebiliyorlardı. Osmanlı mahkemelerinde benzer fonksiyona sahip olan müessese'nin *şuhud ul hal* olduğu belirtilmişti. Bunlar muhtemelen kadıyı ayrıntıdaki hukuk konularından çok, ticaret ve zenaata veya malîye ve araziye ait sorunlarda mahalli uygulama veya örfî hukuk ve gelenekler konusunda aydınlatmış olabilirler. Mamafih kayıtlarda ehl-i vukuf tabiri geçmektedir³².

Kadı kendisine müracaat edilib, davayı görmek istediğinde ilk önce davacıyı dinler; bundan sonra davalıyı dinler. Sonra davalıya davacının iddiası ile ilgili sorular sorar. Eğer davalı muddeînin iddiasını kabul ederse karar safhasına geçilir ve mesele vuzuha kavuşur. Gerek ceza davalarında, gerekse bizim hususî hukuk dediğimiz ala-

³⁰ a.g.e., sah. 282.

³¹ Tyan, a.g.e., sah. 232.

İlginçtir ki bu kurum, Avrupa hukukunda da gelişmiştir ve «Justizrat» kurumu ortaya çıkmıştır.

³² Örnek Rodoşuk sicili, Nr: 1511, sh. 27 r. Evail-i C. A. sene 957 icare davası.

na giren davalarda davalı'nın ikrarı mühimdir ve derhal zabta geçirilmesi gerektir. Eğer davalı iddiayı reddederse bu takdirde kadı davacıya iddiasını ispatlamasını bildirir. Fakat şayet davacı iddiasını ispat babında (beyyine külfeti ona ait olduğu anlaşılıyor) hukuki delil getiremez veya lehine şahidler bulamaz ise, onun talebi üzerine kadı davalıya yemin etmesini emreder. Bu yemin iddia-nın doğru veya yanlış olduğu konusundadır. Eğer davalı yemin ederse dava düşer. Eğer yemin etmeyi reddederse (nükul) o takdirde hüküm davacı lehine verilecektir.³³

Genellikle kadı davalıya yemin ettirmeden önce davacı tarafından getirilen şahidler gibi, davalının gösterdiği şahidleri de dinlemek zorundadır. (Schacht'ın da üzerinde durduğu bu usul bizce İslam hukuku'nun ve usul-ü muhakematın muasır Romanist hukukdan en önemli farkıdır. Zira Beccaria'dan beri *mundeialeyh* hiçbir şekilde yemine zorlanamaz, hatta hakim bunu isteyemez). Diğer önemli bir nokta da sadece davalının yemine zorlanacağıdır. Şahidler yemin etmezler diyor Schacht³⁴. Ancak bu konu pek kesin değildir. Nitekim Ebus-suud Efendi'nin bir fetvasına nazaran bu konuda hukukî kesinlik ve hakim lehine önemli bir uygulama görülüyor. Hakim şahidi mutlak surette yemine zorlayamazsa da şahadetini kabul için yemini şart koşabilir³⁵.

³³ Schacht, *a.g.e.*, sah. 189-190

³⁴ Schacht, *a.g.e.*, sah. 190.

³⁵ «Mesele; Kadı şahide; yemin edersen şahadetin kabul ederim ve illâ kabul etmezsin dimek elinden gelirmi? El Cevap; Gelir, Ebus- suud - Selle, *a.g.e.*, sah. 43, Mesele 8.

Tarafların vekil ile temsili mümkündür. Esasen vekili de bulunmayan gaîb aleyhine hüküm verilemez³⁶. Şahidleri dinlerken kadının iki hususu gözönünde bulundurması gerekir. Bu da lüzumluluk ve meriyet esasıdır. Her ikisi de bazen birbirine zıt olabilir, yani ifade ve gerekli noktalar ve bunların geçerliliğinin takdiri gerekir. Kadı bir fâsık'ın şahadet ve delilini kabul edemez, aksi takdirde hükmü geçerli değildir³⁷.

Gerçekte şahadet İslam hukukunda bir ispat aracı olarak kabul edilmiştir. Bundan anlaşılan sözlü delildir. Yazılı vesaîk ispat aracı olarak makbul değildir. Zira tahrif ve sahtekârlık her zaman için mümkündür. Bu nedendir ki bu gibi yazılı vesikanın iki şahid tarafından tasdik edilmiş olması şartı aranmaktaydı. O takdirde yazılı vesikaya güvenilebilirdi³⁸.

Şahidleri kabul edip etmemek konusunda, İslam'ın ilk asırlarında kadı geniş yetki sahibiydi. Mısır'da 750'lerde, şahidin ahlâki durumunu tesbit için bir soruşturma sistemi (tezkiye), ihdas edildi. Bu da şahidlik (şuhud-u usûl) denen müesseseyi doğurdu ki aşağıda anlatılacaktır. Zira böylece şahidler mahkeme görevlisi haline geldiler³⁹. Tezkiye kurumu ve tezkiye memurları Osmanlı yargı sisteminde de mevcuttur.

³⁶ Schacht, a.g.e., sah. 190.

³⁷ Schacht, a.g.e., sah. 89.

³⁸ Tyan, Hist de l'Org. Jur. Sah. 237.

³⁹ E. Tyan, a.g.e., sah. 238. A. Bayındır, *İslâm Muhakeme Hukuku* sh. 81 ve 185 vd.

Şahidlerin ifadelerinin geçerliğine gelince; ister ce-zaî bir dava olsun, isterse bugünkü anlamıyla hukuk-u medenîyeye ait bir dava da olsun; kadı şahidlerin getirdiği delile, hiç bir şart ve sınır koymadan inanmak zorundadır.

Osmanlı yargılama usulü de şeriyye sicillerinden anlaşıldığı kadarıyla; oldukça basit ve İslam hukukunun bu konudaki kurallarıyla oldukça uyumlu görülmektedir diyor, Uriel Heyd... Bir Müslüman yargılandığında, genellikle iki Müslim erkek şahidin getirdiği delil kabul edilir. Bir zımmînin ispat vasıtası, muayyen istisnalar hariç sadece diğer bir zimmîye veya bir mustamîne karşı kabul edilir⁴⁰. Bir mustamînin getirdiği aleyhdeki deliller ise, Osmanlı reayasından olan gayrimüslimlere karşı kullanılamaz. Ancak bir diğer mustamin için hüküm verirken esas olabilir. Şahidlerin ahlâki durumunu tesbit içinse, klâsik İslami uygulama izlenirdi. Kadı ifadelerini almadan önce şahidlerin iyi hal ve ahlâk sahibi olup olmadıklarını tesbit etmek zorundadır. Mamafih bu kuralın mevcut bilgilere göre pek zedelendiğini yalancı şahitliğin yaygınlaştığını göreceğiz. Osmanlı belgelerine baktığımızda, sık sık «zor şahidi» diye bir kötü uygulama ile karşılaşırız. Bu bildiğimiz yalancı şahitliktir. Özellikle taşra da belli nüfuz grublarının mahkemeye müdahale ve adaleti yanıltmak için başvurdukları bir suistimaldi. Örneğin avukatlık diye bir meslek olmadığı halde, bazı kimseler bir başkasının davasını üstlenip,

---

⁴⁰ Unel Heyd. Old Ott. Crim. Law, sah. 245,

yanlarında yalancı şahidlerle mahkeme önüne çıkmakta ve davayı saptırmakta idi⁴¹. Mamafih mahkemede davacının bir vekil ile temsil edilebildiğini belirtelim. Rodosçuk sicillerinden bir hüküm; (H. 958-Evail-i Muharrem/1551 yılı Ocak ortası ‘Davacı Sağır Hacı nam kimesnenin tab’eşşer’î vekili olan mevlâna *Kâtib Sinan Halife* nam kimesne meclis-i şer’e gelüb eytdükim... Nr: 1511 sh. 630).

Kadının şahidin dürüstlüğü üzerinde objektif kıstasların dışındaki değerlendirmelere bile başvurduğu oluyor. Esasen bu konuya dikkat ediliyordu. Ebu’suud Efendinin bir fetvasına göre; kilise veya havraya gitmeyen bir gayrimüslimin şehadeti kabul edilemezdi⁴². Bununla beraber bu durum, İslam hukukundan çok geleneksel toplumun bu konudaki katılığından ileri gelir. İngiltere ve bazı Amerikan kolonilerinde yüzyılımıza kadar; dinsiz olan, hatta dindar olmadığı söylenen kimselere karşı yargılamadaki haksızlıklar ve şehadetlerine itibar etmeme adeta legal bir kurum haline getirilmiştir.

Şahadet konusunda dikkate değer bir diğer kurum da (prensip) *nakl-i şahadettir*. Bu bir mahkemede saptanan ve kabul edilen şehadetin bir ispat vasıtası (delil) olarak, bir başka mahkemeye getirilmesidir. Kadı bunu kabul

41 Bkz. H. İnalçık, Adaletnameler 16 Ş. 972/17. Mayıs 1565. Adaletnamesi, sah. 99. “Ve bazı eşirra dahi bazı kimselerin davasının satun alub, yanlarında bir niçe zor şahidleri alup tezvîr ve telbisle nasb-ı nefis idüb anınla maişet idünüb...”

42 Heyd. a.g.e., sah. 245.

ettiğinde (şer'an objektif şartlar mevcutsa etmek zorundadır) ne davacı ne de davalı bunun reddini talep edemez. Hatta yeniden şahid dinlenmesini veya şahidlerden birinin oraya getirilib dinlenmesini de talep edemezler⁴³.

Kadı mahkemesindeki görevliler gerekli ahvalde şehadet edebilirler bir mani yoktur⁴⁴.

Kadı ispat vasıtası için şahadetle yetinemez. Gerektiğinde keşif yapması gerekir. Bu gibi hallerde gereken tahkikat için gereğine göre muayyen kişilere emir verilir. Meselâ tabib ve cerrahlara bir ölünün, na'sını gözden geçirip tetkiklerini emreder, bu otopsidir. Bazı diğer konularda ilgili uzmanların tetkikini emreder⁴⁵.

Osmanlı sisteminde gereken halde keşfe çıkmak, talep durumunda tereke taksimi vs. gibi konular için etraf köylere gitmek bizzat kadının görevi idi. Kadının bir özü varsa naîblerini görevlendirebilir. Ancak bu görev ve yetki özellikle 16. yy'dan sonra enflasyon dönemlerinde *niyabet* makamının para ile satılmasından dolayı, görevlilerin halkı soymak için sık sık kalabalık grublarla köylere gidip, zorla miras taksimi, cerime (tazminat)

---

⁴³ F. Selle, *Prozessrecht...*, sah. 30, mesele 14; "Zeyd Basra kadısından Kûfe kadısına nakl-i şahadet getirdikte, hasım muvacehemde şahadet etsinler demek elinden gelir mi? El-cevab: Gelmez-Ahmed".

⁴⁴ F. Selle, *a.g.e.*, sah. 33.

⁴⁵ Heyd, *a.g.e.*, sah. 246. Bu konuda A. Bayındır, *İslâm Muhakeme Hukuku*, sh. 128.

tahsili gibi tatsızlıklar yaratmasına da neden olmuştu⁴⁶. Bu *devre çıkmak* fillinin merkezi hükümetçe sık sık yasaklandığını fakat önlemediğini biliyoruz. Genellikle kadı veya naibinin keşfe çıkmasını gerektiren haller şunlardır;

a) Reayanın aralarında bir anlaşmazlık çıktığında çözüm için başvurup çağırımları... Biri ölür veya varisleri küçük olup, hisselerinin kaybolmaması için res'en müdahale gerekirse,

b) Aynı şekilde varisler fazla ihtiyar olunca miras taksimi için,

d) Kati vs. gibi olaylarda keşif için⁴⁷.

Kadının hükümlerinin tam ve kesin olması gerekir. Bu hüküm hiçbir münakaşa, nizaa ve yorum farklılığı göstermeyecek kadar açık olmalıdır⁴⁸. Verdiği hüküm derhal zabta geçirilip sicile kayıt edilir. Bu konuda genel İslamî uygulama Osmanlılarca da aynen izlenmiştir.

Teoride ve pratikte İslam kadısının hükmü, sadece iki şahid tarafından tasdik edildikten sonra yürürlüğe girer⁴⁹. Bu nedenle İslam ülkelerinde şahitler Osmanlı

⁴⁶ H. İnalçık, *Adaletnameler*, 1540 Adaletnamesi, sah. 11 den «Naibler iş erleri ve voyvodalar, ... il ve gün üzerine çıkub, hacetden ziyade atlular ve hizmetkârlar ile reaya üzerine konub, müft yemlerin ve yemeklerin almağa dahi emr-ü hümayunum yoktur.»

⁴⁷ a.g.e., sah. 113 deki Adaletnameden çıkarılmıştır.

⁴⁸ Schacht, a.g.e., sah. 189.

⁴⁹ Schacht, a.g.e., s. 189-190.

mahkemelerinde de şühud'ul hal bu fonksiyonu görmekteydi. Bu kimselerin isimleri, sicilide kadının verdiği hükmün veya davanın niteliği yazıldıktan sonra, hemen yazılırdı. (Örneğin Ankara'nın 1 No.lu şer'iyye sicili incelendiğinde birçok dava tutanağının altında, Osman Çelebi b. Mustafa, Müderris İbrahim Ef. vs. gibi isimler vardır.) Bu isimler her davada değişmektedir. Meselâ bir davada şühud'ul hal arasında ismi geçen Hacı Habib b. Hacı İlyas bir evvelki davada kadı huzuruna gelen taraflardandır. Demekki dinleyicilerden de şahid olarak tasdik etmeleri isteniyor. Kararın suretini havî bir *hüccet* kadı tarafından ilgiliye verilir⁵⁰. Burada ilâmla hüccet arasındaki farka değinelim. Hüccet kadının hükmünü bildiren ve şühud'ul halin tasdikini havi belgedir. Bu sayede geçerli olur. İlâm ise genellikle bir tahkik ve keşfin sonucunu bildiren ve kadının bir hukuki problem hakkındaki reyini havî bir nevi rapordur. Bu sonuncunun sadece, kadının mühür ve imzasını taşıdığını belirtmek gerekir⁵¹.

Mahkeme'nin istiklâli; Kadı mahkemesi hükümlerinin, ehl-i örf ve hattâ Sultanın emirlerinden bile bağımsız olmasına dayanan ve Osmanlı hukuk sisteminin temellerinden biri olan bir prensiptir. Medenî (hususî) hukuk davalarında Sultan bile kadı hükmünü kabule mecburdur. Miras davalarında böyleydi. Gene

⁵⁰ Ongan, *1 No.lu Ankara*, sah. 604-601, özer Ergenç a.g.e., sah. 121 ve 122, Ongan, *2 No.lu Ankara*, sah. 46, Nr. 617 ve sah. 94- Nr1174.

⁵¹ Uzunçarşılı, a.g.e., sah. 108

kadı hükmü olmaksızın hiçbir ferd ehli örf tarafından cezalandırılmaz⁵². Örneğin *Şakayıkta* (Taşköprülüzade) Molla Gürânî'nin verdiği hükme Sultan müdahale ettiği için, Molla'nın istiklâl-i mahkeme gereğini ile-ri sürerek istifa ettiği ve bu davranışın saygı gördüğü naklediliyor⁵³. Yargılama olmadan ve kadı hükmü olmaksızın hiç kimsenin adaleti yerine getiremeyeceği kesindi.⁵⁴ İnfaz hiçbir şekilde kadı hükmü olmaksızın, yapılamazdı. Bununla beraber Osmanlı tarihinde uygulamalar her zaman kanunlardaki gibi değildir. Kadının bağımsızlığı mülki amirler dışında, mahallî nüfuz grupları tarafından da ihlâl edilmiş ve müdahaleler olmuştur. Bu kötü uygulamanın yaygınlığı, bu gibi eğilim ve davranışların fermanlarla; bazen yasaklanmasından anlaşıyor. Özellikle bazı müteferrika, dergah-ı âli çavuşı ve vilâyet ayanı gibi nüfuzlu kimseler bazen *adamları* ile, beylerbeyi divanına, mahkemelere girip davalara karışıyor yalan şahadet veya tehditle kanunsuz işlem ve yargılamalara sebep oluyorlardı⁵⁵. Bu geleneksel devlette, merkeziyetçi mekanizma ve gücün zayıflığının-

⁵² İnalçık, *Ottoman Empire*, sah. 75.

⁵³ Taşköprülüzade, *Eşşakayık*, sah. 105-106.

⁵⁴ Selle, *a.g.e.*, sh. 23, Mesele 1, Ebussuud efendinin bu konudaki fetvasını zikretmek gerekir. «Zeydi, Hind bir mesele için Yeniçeri ağasına iletmek kasd etdik de Hind; Ehl-i şer'e varalım diyecek; Zeyd; Şer'e varmazın dese, Zeyd'e ne lâzım olur? El-cevap; Kâfir olur, avratı bâ-yin olur. Gene; Mesele; Zeyd, Amr'a gel şer'iata gidelim dedikte, Amr; varmazın dese ne lâzım olur? El cevab; Tecdid-i iman lâzımdır.»

⁵⁵ H.İnalçık, *Adaletnameler*, TTK Belgeler Dergisi C. II. No. 3-4, 1540-1565-1595 Adaletnameleri

dan dolayı adliyenin daima yerel güçlerin etkisi altında kaldığını gösteren tipik bir durumdur.

Mahkeme Görevlileri

Kadının yardımcısı olan bu personeli, bugün olduğu gibi adliye silkine dahil memurlar olarak düşünmekten çok, onun kendi şahsına ait personel diye düşünmek gereklidir. Üstelik bu personel; kadının sadece adlî görevlerinde değil, mülki görevlerinde de birinci göreve paralel, yardımcı rolü olan kimselerden meydana gelmektedir.

Klâsik İslam mahkemelerindeki personelin görev ve sayıları pek belirgin görünmüyor. Osmanlı kadısı ise mülki ve adlî görevleri dolayısıyla bu konuda birlikte görev yapan bir personelin başıdır. Klâsik dönemde mahkemelerde şahitlerin bir tür bilirkişi ve imza ve tasdik selâhiyeti olan memurlar olarak bulunduğunu belirtmiş-tik⁵⁶. Osmanlı mahkemesinde böyle bir görev olmayıp, verilen hükümlere şahit olarak imza atmak veya bazı konularda bilirkişilik yapmak her zaman değişik kişilerce yapılıyor. Bunlara toptan «şuhud’ul hal» deniyordu ve sürekli resmî bir görev sayılamazdı. Bu heyetin kompozisyonu devamlı değişiyordu. Duruma göre müderris, ayan, hırfet ehli vs. den alelade kimselere kadar herkesin

⁵⁶ Şahidlik Abbasi ve sonraları Memlûkler devrinde noterlik, bilirkişilik konusunda emin kimselerin dahil olduğu bir görevdi. Memlûk devrinde sayıları 1500e çıkmıştı. (Tyan, a.g.e., sah. 244) Gene Bağdatta Abbasi devrinde bu miktara yakında. Metz ve Tyan, a.g.e. sah. 244) Bunların durumunu tahkik edib tezkiye veren, müzekkî diye bir memur da vardı. (Tyan, a.g.e., s. 242).

bulunabileceğini belirtmiştik.

Kadı mahkemesinin asli görevlilerinin başında kadı naîbleri gelir. *Naip*, kadının vekili, onun yargı alanının (fizik mekânda) bir bölümünde görevlerini yükümle- nen memurdur. Kadı tarafından tayin, teftiş ve azledilir. Memlûklerde de naîb vardı. Bunlar zamanla fazla ba- ğımsız hareket etmişti. Osmanlı döneminde naîblerin bu bağımsızlığı fiiliyatda ne dereceye çıkmıştı sorunu halen çözülmedi.

Mahkemenin içinde ve kadının yanında görevli en önemli memur kâtibdir. Dava kaydı, şahidin ifadesini kaydetmek onun görevidir. Sicillerin saklanması ve düzgün tutulmasından sorumludur. Kâtibin şeriatı bil- mesi de gereklidir. 16. yy'a kadar mahkeme kâtibleri o yerin sayılı münevverlerinden idiler. Örneğin Bursa'da Kâtib Eflâtun böyle biriydi⁵⁷. Unutmayalım ki kentin umumi durumunu, kanunları, örf adeti bilen, zenginlik ve sefaleti yan yana gören bu insanlar, Avrupa kentle- rinde de bilgi ve etkinlikleri dolayısıyla kent yönetimin- de önemli yere sahipti. Britanya'da (townsclerk) denen bu zümre belediye ve kent devriminin öncülerinden ol- muştur. Osmanlı adliye örgütünde de mahkeme ile ilgili yazışmaları yürütmek, merkezden gelen fermanları, il- tizam beratlarını kaydetmek, vakfiye, hüccet, itakname gibi belgeleri düzenleyip saklamak bunların göreviydi. Bu görevin suistimali Osmanlı bürokrasisinin çökün-

⁵⁷ Taşköprüüzade *Şakayık 'ul numaniye*, sah. 218.

tü zamanlarında en çok baş ağrıtan bir konu olmuştur. Kâtibler bu işlemler için, müracaatçılardan belirli bir ücret alırlardı.

Klâsik İslami devirlerde *mütercim* (çeviri yapan) *cilvaz* (duruşma inzibat amiri) *hacib* (mübaşir) *avan* (tebliğ memuru), *bevva* (kapıcı) gibi memurlar da vardı⁵⁸. Bunların görevi Osmanlı döneminde daha çok *kâtib*, *emin* (noter-mütercim) ve muhzîr (adli polis) gibi memurlarda toplanmıştır. Bu sonuncusu galiba, klâsik İslam dönemindeki *avan* ın fonksiyonel devamıdır. Bu arada miras taksimi işleriyle uğraşan *kassam* dan da bahsedelim. Bu görev Osmanlılarda önemli idi ve Bab-ı meşihatte bile bir *Kassam-ı umumî* vardı. Bu görev klasik İslami devirlerden beri devam edegelmiştir. Nihayet klâsik İslami devirlerde bulunan, fakat Osmanlılarda her zaman görünmeyen memur, *hazîn-i divan 'ul hüküm* denen arşiv muhafızı idi⁵⁹.

Adlî görevden çok beledî ve mülki görevlerde kadının bir yardımcısı olan *muhtesib* 'ten burada söz etmiyoruz.

Mahkemenin adli polis fonksiyonuyla yükümlü *memuru muhzır* idi. Alacak davalarında, kati ve hırsızlık da davalı ve davacıyı mahkemeye celbederdi. Bu görev (ihzariyye) padişahça bir muhzır başı'na verilir. O da bu görevi çeşitli yerlerde seçtiği muhzırlara devrederdi. Bu

⁵⁸ Tyan, *a.g.e.*, sah. 257-258.

⁵⁹ Bu kurum için bkz. Tyan. *a.g.e.*, sah. 260.

görev, taşradaki kapıkullarına tımar olarak da verilmiştir. Çünkü tahsil edilen alacakların % 2 si muhızrın idi.⁶⁰ Yani muhızrılık, *mukataa* veya havale suretinde verilen bir memuriyet idi. (Tevkiî Abdurrahman Paşa kanunnamesi; Mahkemelerde muhızrlar olub, şer'i şerif meclisine ihzarı lâzım olanları ihzar idüb bad'es subut hakkını eshabına alıverdikten sonra % 2 akçe alır.) der.

Bütün bu görevliler üzerinde, kadının tam bir yönetim ve disiplin kurma hakkı vardır ve bu onun görevidir.

Mahkeme Arşivi (Sicil)

Kadı mahkemesindeki yazışma ve diğer hukukî muamelâtın biçimi *sukûk* denen kitaplarda fıkıh fasıllarına göre açılan bölümlerde gösterilmiştir. Bu *sicill-i sakk* (*sukuk*) denen defterler içinde adeta sistematik olarak *hüccet*, *ilâm* örnekleri fetvalar yer aldığı gibi; şiirler hat-tâ ilâç tarifi kaydedilenler bile vardır. Bunların tetkiki hem kültür-edebiyat hem de hukuk anlayışının kavranması bakımından önemli olur⁶¹. Bunlar resmi kayıt olmayıp kadının şahsî ilmühaberi mahiyetindedirler. Bu bürokratik muamelât katı ve kesin kurallara göre işlemekle

⁶⁰ Bkz. Ö. Ergenç, Ankara, sah. 122-123 ve R. Jennings, Kadı Registers, sah. 58-59.

⁶¹ Tarafımızdan görülen eldeki sukûk kitabı örnekleri şunlardır. Mesela: Universitaets bibliothek Kiel, *Ms. Orient.* 316, der Urkundentcil, sene 1147 Osmancık kadılığı; Fetva, hüccet, berat kayıt örneklerinin en güzelleri yanında harcıalemler şiirler; nükte ve kıssalar kayıtlıdır. İçlerinde böyle şahsî not ve kayıtlar da olsa bu gibi defterler diğer evrakla birlikte devredilmektedir.

beraber, bazı sanılanın tersine tüm ayrıntıları kapsayan ayrıntılı bir kayıt sistemi sözkonusu olamaz. Geleneksel bürokrasilerde kayıt sistemlerinde, önemli bir ayırımlaşma ve pekinlik yoktur.

Buna göre, bir kadı mahkemesinde de; merkezden gelen fermanlar, normal askerlik işlemleri ve dava özetleri fazla ayrıntıya girmeden kaydedilmiştir. Ancak konuların çeşitliliği bu kayıtların Osmanlı tarih araştırmaları için en zengin kaynaklar olmasını sağlamıştır. Klasik İslam çağlarında bütün bu kayıtlar kadının evinde veya camide saklanıyordu⁶². Kadının tek başına sorumluluğu yeterli görülmemiş ve bu iş için ayrıca bir *hazîn divan'ul hukm* tayin edilip, arşiv bir tür resmiyet kazanmıştı.

Osmanlı mahkeme arşivleri daha ayrıntılı olup, bu belgelerin saklanması ve düzeni, bürokraside üzerinde önemle durulan bir konu idi. Yani kayıtların düzgün tutulması ve teftiş ve görevin devri anında sicil ve belgelerin eksiksiz olması ve tahrif edilmemiş olmasına özellikle dikkat ediliyordu. Burada şu evrak vardı; a) dava zabitin, mukavele, senet, satış, vakfiye kayıtları; vekâlet, kefalet, vesayet, ıtkname-borçlanma tereke ve taksim senetleri... (metrukat defteri) Günlük narh listeleri ve esnaf teftişi ile ilgili kayıtların tutulduğu birinci sicil, b) ferman, berat, divan, mektub, ruus, tezkire kayıtlarının yani mülki görevlerle ilgili konuların bulunduğu sicil... Bununla beraber bu sayılan vesikalar ekseri bir defterde

---

⁶² Tyan, *a.g.e.*, sah. 260.

kayıtlı bulunur. Ancak Bursa, Edirne gibi büyük şehirlerde ihtisaslaşmış kayıtlar söz konusudur.

Bir kadının bu defterleri kayıp etmesi veya tahrifi cezayı gerektirir: Nitekim bir tarihte Niğde’de 40-50 kadar sicili kaçıran Anduğı Kadı’sının cezalandırılması söz konusu olmuştur⁶³. Bu defterlerin ve evrak külliyyatının saklanması sırf teftiş ve ilgililerin durumunu belirlemenin de ötesinde; görevin yeni gelen kadıya devri için gereklidir. Tayin edilen yeni kadı selefinin *divanını* (evrak torbasını) ister ve iki emin atayarak onların önünde gözden geçirir. Verilen hükümlerin üzerinde durması, habsedilenleri görüp, yeniden dinlemesi ve tesbit edilen nafaka ve alacakları da gözden geçirmesi lâzımdır. Fukahanın tavsiyesi yeni kadının eskisinin hükümleri ile amel eylememesidir⁶⁴. Bir yerde mahkeme sicili, kentin ticaret sicili ve noterlik arşivi demektir.

Mahkeme Gelirleri

İslam hukukunda mahkeme harçları belirlenmiş değildir. Eğer kadının başka geliri yoksa mahkemede ki görevinde makul bir ücret alması uygun görülmüştür.

⁶³ Ongan, 1 No. lu *Ankara Şeri’ye Sicili* (Girişte) sah. IX. 66

⁶⁴ *Şerti’ul Mevkufatı*, cild-i sani, (kitab’ul kâza) sah. 57-59 dan; «Ve kaçan kadı Sultan tarafından molla olsa, ibtida kendinden evvel olan kâzı’nın divanını taleb eyliye, divan ise şol keraâtdirki yani şol kiserler dirki, anda sicilât va’z olunur, ve mahazırdır ki cem’i mahzırdır sükûkdır taleb eyliye ve bunlardan gayri olan şeyleri taleb eyliye;...» «ve yeni hakim olan kadı kendi tarafından mazul olan kadıda olan mahazır ve keraâti kabz eylemek için iki emin irsal eyliye;...».

Sonraları kadının görevinde belirli bir harç alması adeta kanunlaşmıştır⁶⁵.

Osmanlı adli sisteminde ise, alınacak harçlar, her sancak kanunnamelerinde ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Tabii bu miktarların zaman içinde farkettiğini söylemek gerekir. Kaldı ki gerçek hayatta bu miktarın üstünde kanunsuz olarak harç alınması da sonraları yaygınlaşan bir yolsuzluk türü idi. Bunun sık sık önlenmesi için fermanlar çıkmıştır.

Mahkeme harçlarını belirleyen ilk kanunname *I. Bayezid* devrinde H. 976/M. 1394 yılında çıkan kanunname'dir. (Kanun-u resm- sicill). Buna göre resm-i sicil 6-8 akça, deftere geçen böyle bir hüküm ilâmı 10 akça, hüccet 20-30 akça idi. Bundan başka *İtakname*, *resm-i kısmet* (miras taksim harcı) *nikâh resmi* ve kassamlara ödenen ruus vardı.

Kadı, davalı ve davacıdan belirli bir miktar harç alır. Bu dava konusu olan meblağa bağlıdır (% 2 gibi). Eğer nikâh söz konusu ise, tesbit edilen mihre göre alınır. Ö. Ergenç XV. asırda Fatih kanunnamesine göre bu harçları şu şekilde belirliyor⁶⁶.

---

⁶⁵ Demombynes, *Muslim Institutions*, sah. 151

⁶⁶ Ö. Ergenç, *Ankara*, sah. 119.

XV. y.y	Nikâh resmi			îtakname	hüccet	resm-i kısmet
		bakire	dul			
	kadı	% 20	% 15 den az			
	kâtibler	% 2				

Bu miktarlar zamanla artmıştır. Ne varki enflasyondan sonra, kanuni gelirler bütün bürokrasi üyeleri gibi kadı ve yardımcılarını da tatmin etmemiş ve yolsuzluk başlamıştır. Harçlar artmış 100-150 akçalık cerimeler (cezaî nakdi) yerine 1000-1500 akça alındığı olmuştur. *Nüvvab akçesi*, *kitabeta akçesi* gibi gayri kanuni harçlar istenmeye başlanmıştır. 16. yy belgeleri bu gibi yolsuzluklarla doludur⁶⁷.

Esasen Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, zorla miras taksimi yapılamayacağını belirtiyor⁶⁸. Buna rağmen, kadı veya naîblerinin köy köy dolaşp zorla miras taksimine giriştikleri ve yüksek oranda harç tahsil ettikleri sıkça görülüyor⁶⁹. Örneğin 16. yy'da kanunlarda İtakname için 66 akçe (50 kadı için, 10 naîb ve 6 kâtib) saptandığı halde bunun dışında «kitabeta ve nüvvab akçesi» isteniyormuş. Gene hüccet için 20 akçe alınacakken

⁶⁷ H. İncalcık, *Adaletnameler*, "1595 Adaletnamesi", s. 105

⁶⁸ Bkz. *kanunname T.A.P.*, M.T.M. Temmuz 1331. I. sayı 3, sah. 541

⁶⁹ İncalcık, *Adaletnameler*, sah. 129

30 akçe alınıyormuş⁷⁰. Bundan başka kadıların birbirlerinin yargı dairelerine tecavüz etmeleri de bu fazla gelir toplama hırsıyla yakından ilgilidir.

Bu yolsuzluk derecesine varan usulsüz harç taleplerinin ahaliyi mahkemeye başvurmaktan ürkütecek duruma getirdiği açıktır. Mamafih bu durum, kapalı köy cemaati üyelerinin kendi sorunlarını aralarında çözümleme eğilimiyle de bağdaşmaktadır. Adliye hizmetinin yoğunlaşması daha çok kent toplumunun büyümesi ve ekonomik faaliyetinin gelişmesiyle yakından ilgilidir. Osmanlı hiyerarşisinde kadı göreve 25 akçe yevmiye ile başlardı. Tayin edildiği kaza ve sancak merkezine göre (bu terfih-tir) yevmiye miktarı artıyordu. Bu miktarlar günde bir kaç yüz akçaya kadar ulaşabiliyordu.⁷¹

---

⁷⁰ a.g.e., sah. 139.

⁷¹ Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmiyye Teşkilatı. Sah. 91-108.

SONUÇ

Osmanlı kadısının mülkî ve adlî yetkileri üzerinde bundan evvelki iki bölümde ve bu bölümde ele aldığımız konular ve vardığımız sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür.

a) Bugüne kadar Osmanlı kadısı şer’i hukukun uygulayıcısı ve şeriat esasına dayanan bir yönetimin temsilcisi olarak ele alınmıştır. Bundan başka; geleneksel hukuk ve yönetim sistemlerinde olduğu gibi Osmanlı kadısının önündeki hukuki mevzuat sadece fıkıh kaynakları değil (Kuran-ı Kerim) , Hadis-icma-içtihat belki dünyevi otoritenin koyduğu kurallardan ve geniş ölçüde de yazısız örf, adet ve teamülden meydana gelmektedir.

b) Kadınıninkine benzer biçimde bir mülki ve adlî görev birliği salt şark monarşilerinde değil, Batı Avrupa feodal düzeninde de gözlenebilir. Şehirlerin belediye reislerinin aynı zamanda yargıç olmaları bunu açıklar.

c) Kadının merkezî otoriteye bağımlılığı ve onun tarafından atanmasının da ayırıcı bir ölçüt olmadığını belirtelim. Örneğin Avusturya Habsburgları belediye reisi ve şehir yargıcısı olan Bürgermeister’i 13 yy. ortalarına kadar tayin ederlerdi. Ancak kent burjuvazisinin güç-

lenmesi sonucu seçim sistemine geçilmiştir. Gene Osmanlı kadısı yerel güçlerin ve kuralların çok etkisinde idi. Bu geleneksel devletin hukuki mevzuatının kodifiye edilmemesinden, standart olmamasından da ileri geliyor. İkinci olarak adliye örgütünün yapısına baktık; kadının yargı alanı içinde atadığı naîbler (ki yerel kimselerdi) bu örgütün adem-i merkezîyetçi yapısını göstermektedir. Halk ile karşılaşan devlet ve yargı gücü, asıl bu yerel kimselerdir.

d) Mahkeme harçları İslami bir kurum olarak değil, bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi bir bürokratik ücret sisteminin gereği olarak gelişmiştir.

e) Son olarak göze çarpan, bürokratik örgütlenmenin görece gelişmesi dolayısıyla, Osmanlı sisteminde kadının belli bir eğitim ve kariyer sonucu mesleğe girdiğidir. 19. yy. daki reformlar, medrese eğitiminin yerini ve önemini sarstığı¹ gibi fonksiyonel olarak kadının görevlerini de sarsıntıya uğratmış ve önce mülki görev alanında, sonra da, ceza yargılama alanında yetkilerini kaybetmiştir. Böylece bu kurum, modernleşen yönetim sistemine uyum sağlamayıp, eriyip kaybolma yoluna girmiştir.

18. yüzyıl boyu kadıların eyaletlerdeki hiyerarşisi ve görevleri ve durumları konusunda aydınlatıcı bir eser yoktur. Arab eyaletlerindeki durum üzerinde Suri-

¹ Ancak Tanzimat reformları sonucu kurulan “Nuvvab mektebi” veya “Medreset’ul kuzzat”ın fıkıh ve romanize olan hukukun karışımı bir eğitim ve hukukçu yetiştirdiğini ve uzun süre bu mektebin Hukuk Mektebine tercih edilen düzeyde bir eğitim verdiği anlaşılmaktadır.

yeli Abdülkerim Rafek'in çalışmaları aydınlatıcı olsa da, genelde Osmanlı ulemasının durumunu bilmediği ve değerlendirmelerinin bu açıdan noksan olduğunu belirtmek gerekir. (Örneğin A.K. Rafeq. The law-court registers and their importance for a socio-economic and urban study of Ottoman Syria adlı makale 1979, s. 51-58) H.A.R. Gibb ve Bowen'in (*Islamic Society and the West* Oxford University press, vol I, part II, 1969, s. 70-138) eseri de bu alanda doyurucu ve sistematik değildir ve gene Arap eyaletleri üzerinde çok durmaktadır. Oysa asıl ilginç gelişme; 18 yüzyılda mali bünyede yaşanan değişiklik ve adem-i merkeziyetçi bir malî idare dolayısıyla Rumeli ve Anadolu eyaletlerinde çıkan yeni kuvvet grupları; yani ayân, mütesellim karşısında Anadolu ve Rumeli'deki kadıların malî görevlerinin ve asayiş konusundaki idareci rollerinin nasıl eridiği veya ne ölçüde muhafaza edilebildiğidir. II. Mahmud dönemi reformlarının bu konuda büyük değişiklik getirdiği ve kadıların artık idarî ve malî görevlerini ve yetkilerini büyük ölçüde kaybettikleri malûmdur. Vakıflar, Evkaf-Nezaretine, yeniçerilik kaldırılınca vergi toplama ve asayiş ihtisab nazırlarına bırakılmıştır, kadı artık sadece bir yargıç olarak bırakılmıştır. Bu nedenle İstanbul'da bile İstanbul kadısının bir müddet sonra Bab-ı meşihat binasındaki bazı odalara nakledildiği ve böylece orada adeta İstanbul mahkemesi başkanlığı görevini gördüğünü belirttik. Tanzimattan sonra Nizami mahkemelerin kurulması ticaret ve ceza konusunda bir nevi çifte uygulama ve çifte muhakeme sisteminin çıkmasıyla kadının görevleri bu-

günkü hususi hukuk alanına ait sahayla sınırlı kalmış ve son asırda gittikçe bir görev aşınımına uğramıştır. Fakat gene bu asırda *medreset 'ul nüvvab* veya *medreset 'ul kuzatın* kurulmasıyla Osmanlı kadılarının eğitimi de ıslah edilmiş ve naib-i şer'i ünvanıyla vilayet yargı sisteminde memuriyetlerini koruyabilmişlerdir. Ama Tanzimat asrı hukuk mevzuat ve yargı sistemi açısından eskisinden çok farklıdır ve devamlı değişiklik geçirmektedir.

Şurası açıktır ki; 19. yüzyıl medrese eğitimi aleyhine, laik eğitimin geliştiği bir dönemdir. Bu arada asıl önemlisi Osmanlı hukuk mevzuatı da romanize olmakta: idare hukuku, ceza hukuku ve özel hukuka münhasır sahalarda dahi bu süreç devam etmektedir. Kuşkusuz yargılama usulü ve hakimlik müessesesi de bu yönde romanize olmakta ve monist yargı sistemi terkedilmekte; karma mahkemeler, çok hakimli ceza mahkemeleri yanında, noterlik, savcılık ve avukatlık gibi kurumlar adlî örgütlenmemizde yer almaktadır. Gerçi fıkıh eğitimi kendini yeni şartlara uydurmakta başarı göstermektedir. Diğer yandan ilmiyye sınıfı mensubları arasında medrese eğitimindeki farklı yapılanmalar dolayısıyla; çeşitli bilimlerin öğrenimi, konulara yaklaşım ve metod yönünden de farklılıklar görülmektedir. 19. yüzyılın medrese müfredatı artık eskisi gibi değildir; bu konudaki bilgimiz sınırlıdır, ama bildiklerimiz, Osmanlı medreselerinin bir arayış içine girdiğini gösteriyor. Bazı medreseler çökerken, bazıları dikkate şayan bir renklenme dönemine girmektedir. (Son asır medreseleri üzerinde nadir tetkikat

arasında şu ikisini zikretmeliyiz: Mübahat Kütükoğlu; “Dar’ul hilâfet’ul aliyye medresesi ve kuruluşu arifesinde İstanbul medreseleri” bkz. kaynaklar ve Nesimi Yazıcı; “Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları” *Diyanet Dergisi* C. XXVII, sayı 4/1991, sh. 55-123).

Fukahanın arasındaki hiyerarşi son Osmanlı asrında, klasik devirlerdekine göre farklılaşmaktadır. Şer’î mahkemelerin alanı daralmakla birlikte üst kademelere terfi edenler, bu rütbedeki göreve sahip olmasa bile payeyi almakta, buna karşılık gerek Bab-ı meşihatte fetva ve şer’î tetkik encümenlerinde, gerekse makam-ı meşihat dışındaki birtakım yargı organları, teşriî komisyonlar ve istişarî organlarda görev görmektedirler. 1334/1915-16 tarihli ilmiyye Salnamesine göre; Rumeli kazaskeri payeliler üç kişi, Anadolu kazaskeri payeliler ise 23 kişidir. İstanbul payeliler 35, Haremeyn-i muhteremeyn payeliler 61 kişidir. Meselâ Anadolu payeliler içinde Meclis-i Tetkikat-ı Şer’iyye azası olanlar gibi, hâtta Meşihat dışında Şurayı Devlet Tanzimat dairesi azası olan zevat da vardır (İlmiyye Salnamesi sah. 58-59) Daha önceden de mesela İstanbul kadılığına bağlı olarak Mahmud Paşa naîbi görevini Haremeyn payeli Kerameddin Efendi ve muavinliğini de gene Haremeyn payeli Reşid Efendi yerine getiriyordu. (Salname-i Devlet-i Aliyye-yi Osmaniyye sene 1302, sah. 62) Gene meselâ, İntihabat-ı memurin komisyonu azası arasında İstanbul payeliler vardı. Şam-ı şerif Hanefi müftüsü Ebu’l Hayr Abidin Efendi

gibi yan silkte (ifta) olup da, kadı rütbesini haremeyn mevleviyeti payesiyle taşıyanlar da vardı. Bundan başka meselâ Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş azalığına; bilâd-ı hamse mevalisinden faziletlu Hurrem Efendi'nin tayin edildiğine dair bir irade vardır. (BA. *Maarif İrade-leri* 50/2436/1, 6 Z A 1310/22 Mayıs 1893) Dolayısıyla ilmi rütbe itibariyle üst payeleri alanlar mutlaka bu derecede bir görevi yapmıyordu; bundan başka fukahanın tahsili itibariyle bu payeleri taşıyanlar da mutlaka ilmiye silkinde memuriyet yapıyor değildi, aksine renklen ve zamana uyum sağlayan fıkıh öğrenimi dolayısıyla, mezunların bürokrasinin çeşitli dallarına girdikleri gözleniyordu. Bizzat Ahmed Cevdet Paşa bu duruma örnek teşkil eden asrın tipik bir ilmiye mensubudur.

19. asır; İngiliz, Fransız Rusya ve Hollanda kolonilerindeki kalabalık bir Müslüman nüfusun bu ayrı dünya içinde İslam şer'i mahkeme ve yargılama düzenini sürdürmek zorunda kaldığı bir devirdir. Dar'ul harb içindeki İslam hukuk nizamı ve adlî teşkilatlanması, halen esaslı bir inceleme konusu olmamıştır. Osmanlı İmparatorluğunda ise yeni bir hukukî ve adlî düzenleme göze çarpmıyordu. Kadılar ve genelde fukaha bu yeni dünyaya sayan-ı dikkat biçimde bir uyum sağlıyordu. Fakat bu zümrenin bu asırda ne eğitimleri, ne icraat ve malûmatları ve asıl önemlisi ne de yeni İdarî teşkilât içindeki konumları, Klâsik Osmanlı Devri kadar teferruatıyla bilinmiyor. Yakın zaman eskisinden daha çok tetkike muhtaçtır. Bu çerçevede 19. yüzyılda kadı, naib-i şer'i

gibi memurların idare ve hukuk tarihi içinde ele alınması gerekmektedir. 19. yüzyıl İslam ülkeleri hukuk ve adliye örgütü tarihinin aydınlatıcı bir biçimde yazıldığını kimse ileri süremez.

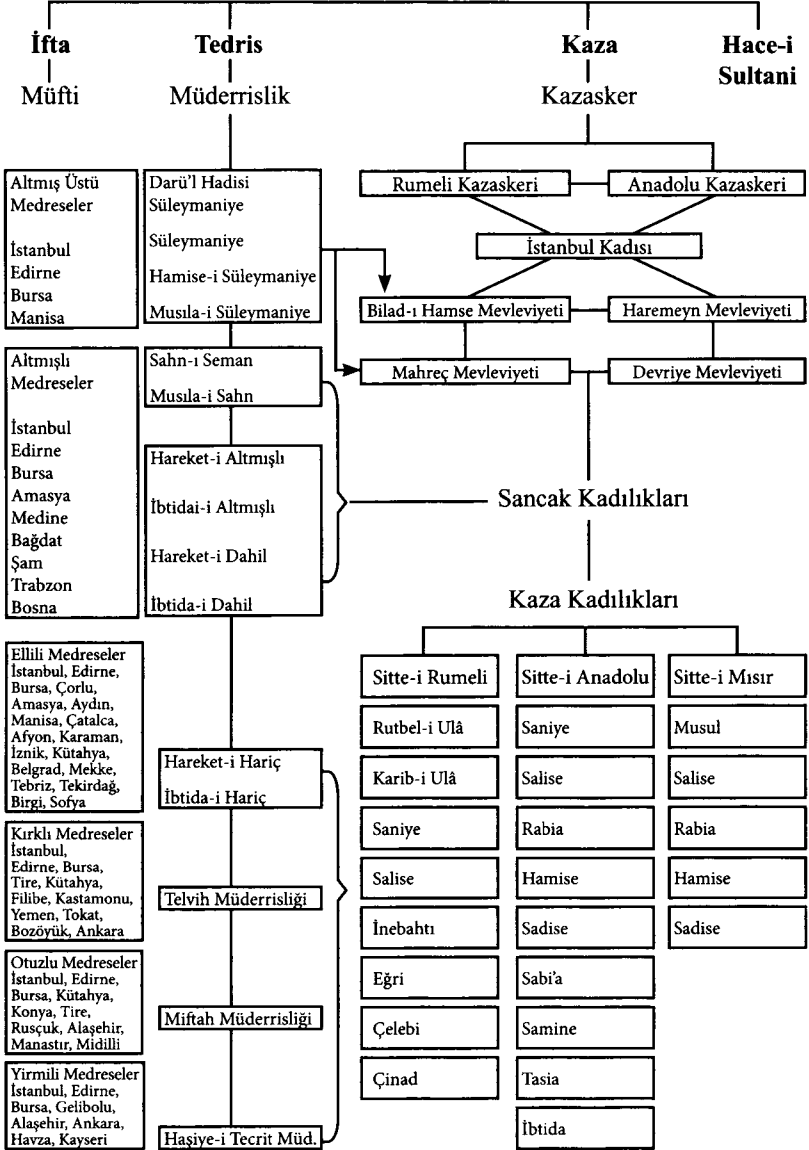
Üsküdar'da (Harem iskelesi Sokağı ile Tıbbiye caddesinin kavuştuğu nokta) Karacaahmed Mezarlığı'ndaki yüksek rütbeli kadılardan birinin mezar taşındaki ibare ilginçtir; "Huve'l bakî Mısır kadısı olup, Şam canibine karadan gider iken Hama'dan Trablus tarafına teveccüh ve esna-i rahda Cebeliye nam mahalde irtihal-i dar'ül bekaa iden Sultanahmetimamımızade merhum ve mağfur'ulleh es Seyyid Mustafa Nurullah Efendi ruhuyçün el Fatiha, Sene 1337 fi Şevval".

İmparatorluğun son dönemindeki mevleviyyet payeli kadılardan birinin mezarı; 4 asırdan beri bütün meslekdaşları gibi mevali-i îzamdan olduğunu gösteren bir kavuklu mezar taşının altında etrafını çevreleyen hoyratlık, zevksiz modern kabristanlara karşı direnerek son uykusunu uyuyor. Mustafa Nurullah Efendi'nin hayatı bütün Osmanlı Hukuk adamlarının trajik çabasını ifade eder. Osmanlı kadısı, bütün İslam devletlerindeki seleflerinin aksine bir geniş imparatorluğun coğrafyasını sırtlayan unsurlardan. Bu zümre her renk ve meşrepteki ve nitelikteki mensuplarıyla bu zahmetli hayatı ve görevi sürdürmüştür.

İlmiyye Teşkilatı

(Klasik Cebir)

Şeyhülislam (*)

(*) 16. Yüzyıl sonlarından itibaren İlmiyye Salnamesi 1334, Osmanlı Medreseleri, C. Baltacı, Osmanlılarda İlmiyye Teşkilatı, İ.H. Uzunçarşılı eserlerindeki bilgilerle karşılaştırılarak hazırlanmıştır.

- EK -

Klâsik dönemin kadısı Sahn-ı seman ve 16. yüzyıldan itibaren Süleymaniye'den icazet alır; bundan sonra kazaskerliklerle Anadolu/Rumeli veya Mısır silkine dahil olmak için bir imtihandan geçer; mulâzemet staj derslerinden sonra alt derece kaza kadılıkları ile mesleğe başlar; bu devre sonunda mevleviyyet payeli bir yere tayin için merkezde bekleyen kadıya *tahtabaşı* denir ve bir sancakda kadro boşalırsa mevleviyyet payesiyle oraya tayin olunur (ek listede bu meslek hiyerarşisi ve ifta ve tedris silki ile olan mütekabiliyet gösterilmiştir). Her zaman üç yol arasında yatay geçiş mümkündür. Bu terfi sistemine sonuna kadar sadık kalınmış mıdır? 19. yüzyılda mevleviyyet payeli kadılıklar arasında bu sistemin korunabildiğini gösteriyor. Ancak bu payeyi aldığı halde bir sancakda kadılık yapmayanlar. Özellikle İstanbul payeli veya Rumeli ve Anadolu payeliler yani kazasker rütbeliler vardı. Bunlar Bab-ı meşihatde çeşitli görevleri yerine getiriyordu. Kaza ve livalarda ise *naîb-i şer'*i ünvanıyla medreset'ül kuzâtda okumuş şer'i yargıçlar görev görüyordu. Galiba 19. yüzyıl yani Tanzimat sonrası dönem klasik devirden daha az tetkik edilmiştir ve idarî ve adlî teşkilâtın yapısı yeterince aydınlanmış değildir. İlmiyye silkinin ve kadıların tarihi söz konusu olduğunda asıl yakın zaman tarihi tetkik konusu olmalıdır. Bu konuda Sadık Albayrak'ın hazırladığı biyografik kulliyat galiba tek istisnadır. (S. Albayrak, Son Devir Os-

manlı Uleması C. I-5, İstanbul 1980-81). 19. yüzyılda fukaha'nın ve yeni tip hukuk mektebinden yetişen hakim (Hâkim-iş şer'i) ve nizamî mahkeme azasının tahsili ve hizmet alanlarını takib edebilmek için yeni arşiv kaynakları ortaya çıkmıştır. Başbakanlık arşivindeki *Maarif iradeleri*, *Adliye ve Mezahib iradeleri* Rumeli Müfettişliği Evrakı bunlardandır. Ayrıca *Cerîde-i Mehakim* gibi hukukî kararlar, tayin ve içtihatların toplandığı ve adlî olayları ihtiva eden külliyat bu cümledendir. Bunların tetkikiyle yeni bilgiler elde etmemiz ve hukuk ve adliye teşkilatındaki değişiklikler kadar devamlılığı da anlamamız mümkün olacaktır.

KULLANILAN KAYNAKLAR

Arşiv Malzemesi:

Kanunnameler, Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü (Islamic Hist) Fotokopi Arşivi, Seri III, Cild A 56

Adaletnameler, Halil İNALCIK tarafından, T.T.K. Belgeler Dergisi C. II No, 3-4 (Ankara 1965) de yayınlanan 1540, 1565, 1595 Adaletnameleri.

Ankara Şeriye Sicilleri (I ve II Numaralı Defterler), Halit Ongan tarafından AÜDTCF No. 128 Ankara 1958 ve TTK yayınları XIV dizin arasında 1974 te çıkmıştır.

Halil İNALCIK: "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler-Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler-III Köy Sicil ve Terekeleri. *Türk Tarih Belgeleri* Dergisi (XV-Sayı 19-Ankara 1993.

Bursa; (B 168) (71-73 No) (B- 121, 125, 164, 169) Ankara, Rodosçuk (Nr: 1511-1514) ve Kayseri şer'iyye sicilleri (Milli Kütüphane-Ankara)

1146 tarihli Osmancık kazasına ait sükûk kitabı: Kiel Üniversitesi kütüphanesi ms. orient. 316

1058 tarihli bir kazasker ruznamçesi

Özel koleksiyondan:

Başb. Arşivi, Mühimme Nr. 13

Topkapı Sarayı Arşivi:

1726 nolu Berat, I-li-III-9285 nolu berat, Prof. H. Inalcık'ın belgeliğinden

Kitap ve Makaleler:

Mustafa AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi*. C.I.II AÜ-DTCF. No: 131 Ankara, 1971

Gabriel BAER, *Studies in the Social History of Modern Egypt Univ. Chicago Press 1969.*

Ö.L. BARKAN, “İhtisab Kanunları” *Tarih Vesikaları*, 1942 C. I- No: 5 C. II No: 7 C. III No. 9

BAYINDIR Abdülaziz, *İslâm Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)* İslâm Bilimleri Araştırma Vakfı, İstanbul 1986.

CEZAR Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, Güzel Sanatlar Akademisi Yay. No: 28 İstanbul 1965

DAĞLIOĞLU H. Turhan, *Onaltıncı Asırda Bursa (1558-1589)* Bursa Halkevi Neş. 10, Bursa 1940.

DEMOMBYNES, Maurice Gaudet, *Muslim Institutions*, George Ailen and Unwin London, 4th edit. 1968.

ERGENÇ Özer, *1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya*, AÜDTCF-Doktora tezleri (yayınlanmamış) 1973.

E.J.W. GİBB, *A History of Ottoman Poetry*, Vol. II, London Luzac and Comp. 1902.

HEYD Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford and Clarendon Press, 1973.

İLMİYYE SALNAMESİ, Birinci def'a, Meşihat-ı Aliyye Mektubçuluğu, Darul Hilafet'ul Aliyye 1334

İNALCIK Halil, *Mahkeme (Osmanlılarda) İslam Ansiklopedisi*, Cild VIII, Sah. 149-153.

İPŞİRLİ, Mehmet "İlmiyye Mensuplarının İmza ve Tasdik Formülleri". *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri* I. Ü. Ed. Fak Yay 1988 s. 177-200

Jr. JENNİNGS Ronald, *The Judicial Registers of Kayseri*, UÇLA, Ph. D. Thesis (Unpublished) 1972.

LAPIDUS Ira M., *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Harvard Univ. Press. 1967.

KÜTÜKOĞLU Mübahat, "Dar'ul hilâfet'ul aliyye medresesi ve kuruluşu arifesinde İstanbul medreseleri" *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İ.Ü. Edeb. Fak. C. 7/1 - 2, 1978, s. 1-212.

MARDİNLİ Ebululâ, "Kadı", *İslam Ans.* Cild VII, sah. 42-46. *Osmanlı Kanunnameleri* MHI Tettebbular Mecmuası, Temmuz-Ağustos 1331-C. I No. 3

Ebu'l Haşan el MAVERDÎ, *El Ahkâm'us Sultaniyye*, çev: Ali Şalak Bedir yay. İstanbul 1976.

KİTAB-I MEVKUFATI Naşiri; Şirket-i Sahhafıyeyi Os-

maniyye Müdürü Ahmet Cevdet, Dersaadet 1318.

“Osmanlı Kanunnameleri”, *Milli Tettebbular Mecmuası*, cild I sayı 3, Temmuz 1331.

ONGAN Halid, *Ankaranın 1. Nolu Şer’iyye Sicili*, AÜ-DTCF. No. 128, Ankara 158.

— *Ankaranın 2 nolu Şer’iyye Sicili*, TTK Yayını, XIV Dizi No. 4 Ankara 1974.

ORTAYLI İlber, “Some observations on the institution of Qadi in the Ottoman empire” *Bulgarian Historical Review* Sophia 1982/1, s. 57-67

ERGİN Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, Dersaadet 1921.

RAFEQ Abdulkerim, “The law-count registers and their importance for a socia-economic and urban study of Ottoman Syria” *L’Espace social de la ville Arabe* edit: D. Chevallier, Paris 1979, s. 51-58.

SCHACHT Joseph, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford at the Clarendon Press, 1966.

SCHİMMELE Annemarie, «Kalif und Kadı im spatmittelalterlichen Agypten» *Die Welt des islam*, bd. 24, 1942, s. 3-128.

SELLE Friedrich, *Prozessrecht des 16. Jahrhunderts im Osmanischen Reich*, Wiesbaden 1962.

Şer’iyye Sicilleri I Haz. Ahmet Akgündüz, Şer’iyye Sicilleri II. Haz. A. Akgündüz, R. Yinanç R. Genç, Y.

Koprıman, A. Çetin, C. Güzelbey, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988-1989

TAŞKÖPRÜLÜZADE, *Şakayık'un Numaniye*, Tercüme eden ve Naşir: Mehmed Mecdî, İstanbul 1269.

von TORNAVV Nicalaus, *Das Moslemische Recht*. edit. Ropopi, Amsterdam 1970.

TYAN Emile, *Histoire de l'Organisation Juridiciaire en Pays d'Islam*, ze. Edil. Leiden-Brill-1960

——“Kadı”, *Encyc. of İsi*. vol. IV. s. 373-379.

ULUÇAY M. Çağatay,. XVII. Asırda Saruhanda Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, CHP Manisa Halkevi yay. XI. İstanbul 1944.

UZUNÇARŞILI I. Hakkı, *Osm. Devletin İlmiye teşkilatı*, T.Tarih Kurum VII Seri No. 17, Ankara 1965.

YAZICI Nesimi, “Osmanlıların Son Döneminde Din görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler”, Diyanet Dergisi, C. XXVII/4-1991, sh. 55-123

